

AYUNTAMIENTO CONSTITUCIONAL

EMPRÉSTITO DE CAPITAL

Acordado por el Ayuntamiento en sesión extraordinaria celebrada el día 18 de Octubre de 1924, para atender a la ejecución de las obras de conducción y distribución de agua potable, y garantizado con hipoteca constituida sobre bienes municipales, mediante escritura autorizada por el Notario de esta Villa a los tomos 358, 358, 479 y 479; libros 83, 83, 103 y 103; folios 236, 239 vuelto, 68 vuelto.

Emisión única de doscientas Obligaciones Hipotecarias, al portador, de quinientas pesetas, amortizables en el término de cincuenta años, pudiendo reanudar el pago en cualquier momento.

OBLIGACION HIPOTECARIA NUMERO 1

Son de aplicación inmediata y ejecutiva las disposiciones contenidas en el Reglamento aprobado por la Corporación Municipal en la celebrada el día 18 de Octubre de 1924.

El Depositario,

Franco J. J. J.

El Alcalde,

José M. J.

HISTÒRIA

ACIONAL DE BOCAIRENTE

CIEN MIL PESETAS

las nuevas obras de conducción y distribución de las aguas potables del manantial público del "Barranquet de la Rambleta",
D. Manuel Aracil Llodrà, el día 16 de Diciembre del mismo año, inscrita en el Registro de la Propiedad de Onteniente
lto y 82 vuelto; fincas núms. 4.904, 4.905, 5.895 y 5.901; inscripciones 4.ª, 4.ª, 2.ª y 2.ª

de valor nominal cada una, al interés del cinco por ciento, pagado por semestres vencidos,
educirse por el Ayuntamiento dicho plazo de amortización.

M. 000168 DE QUINIENTAS PESETAS

oración municipal, en sesión del día 27 de Octubre último, en armonía con los acuerdos que se sirvió adoptar
a 18 del mismo mes.

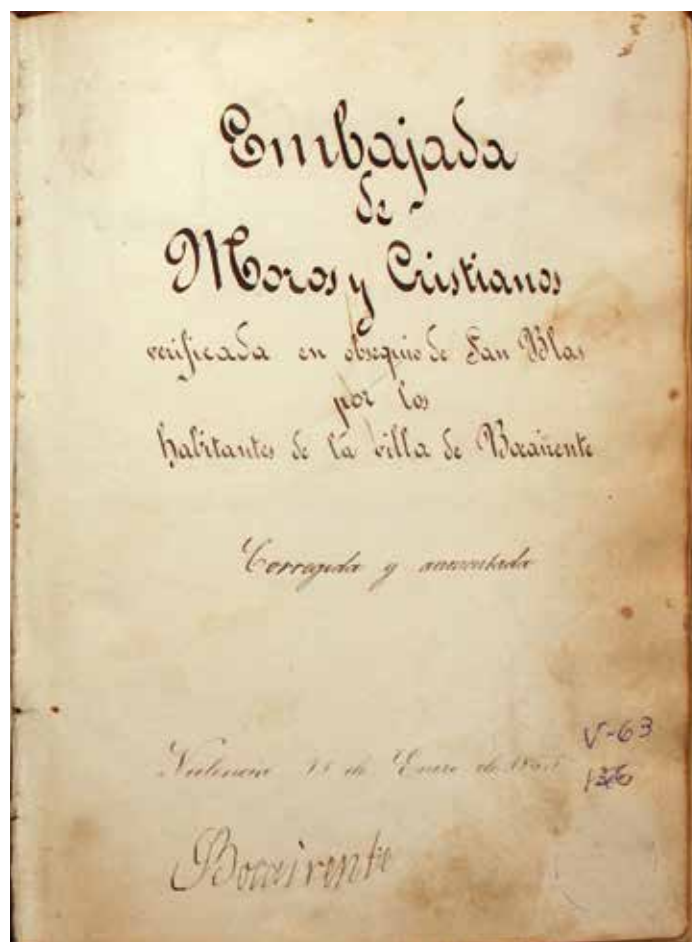
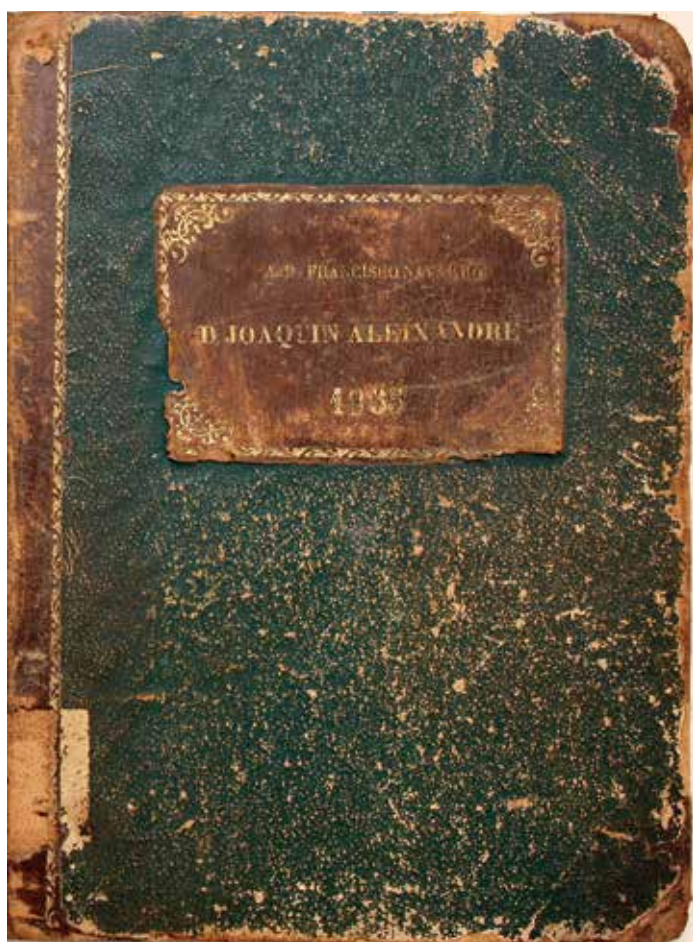
ido,

Bocairente a 3 de Febrero de 1925

El Secretario,

Justo Calabuig

LA IMPORTÀNCIA HISTÒRICA DEL MANUSCRIT DE LES AMBAIXADES DE MOROS I CRISTIANS I LA DESPULLA DEL MORO DE 1865

La troballa a principis de l'any 2020 del manuscrit «Embajada de Moros y Cristianos verificada en obsequio de San Blas por los habitantes de la villa de Bocairente. Corregida y aumentada. Valencia 15 de enero de 1865», ens du a replantejar algunes qüestions sobre l'antiguitat de les nostres festes de Moros i Cristians. El volum no sols conté el text de les ambaixades, sinó també el de la despulla del moro i constitueix el primer llibret descobert a nivell local de les tres representacions.¹

I. Notícies i documents anteriors a 1865 sobre les nostres festes

La tesi clàssica sobre les festes de Moros i Cristians de Bocairent relatava que fou l'any 1859 quan el consistori local les va declarar com a festes patronals locals. En paraules de Vañó Silvestre, «la tradición nos dice que, a últimos de 1859 (primeros días de noviembre) se reunió el Consejo General de la Villa para decidir qué clase de festejos de-

¹ Sobre el manuscrit: FERRE DOMÍNGUEZ, J.V. (2020), *Les ambaixades de Moros i Cristians de Bocairent. Del manuscrit de 1865 a l'actualitat*. Bocairent, Ajuntament, p. 39-44 i 89-119.

berían celebrarse para completar la festividad religiosa del Patrón San Blas, y el clima patriótico que se respiraba con las recientes victorias de África (Marruecos) y la influencia de la vecina población de Alcoy indujo a los vocales nombrados al efecto y al Consejo de votar de manera unánime por los Moros y Cristianos».²

En opinió del cronista local, els dies de l'Entrada i del Patró no es van modificar, es va introduir el castell i un text de les ambaixades, i es van estructurar el dia dels trons i del Sant Crist, tal com ara els coneixem. Amb tot, manté que les comparses més antigues són anteriors a aquella data i que procedien de les companyies anteriors de la Soldadesca.

L'aparició d'altres notícies anteriors sobre les festes a Bocairent i l'aportació d'estudis sobre els Moros i Cristians en el segle XIX, ens mostra que alguns anys abans de 1860 ja se celebraven al nostre poble i que havien substituït per evolució la celebració anterior de la Soldadesca. El document de 1865 confirma eixa impressió. Amb tot, per a contextualitzar el manuscrit, recapitem els documents històrics anteriors a 1865.

1. El primer d'ells és un protocol notarial de l'any 1840. Així: «El 24 de setembre d'aquell any es van casar els veïns

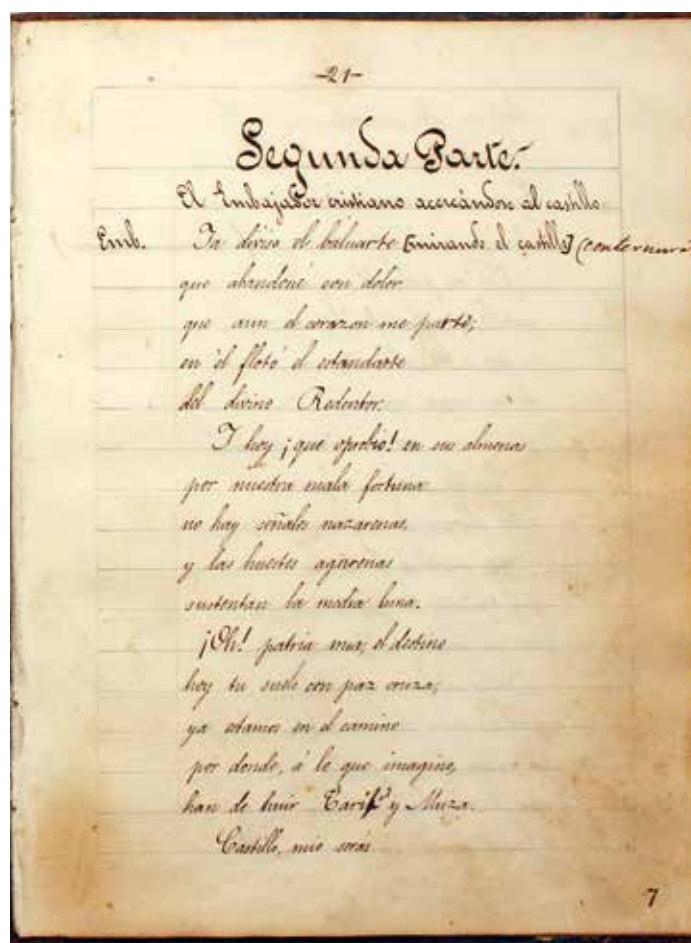
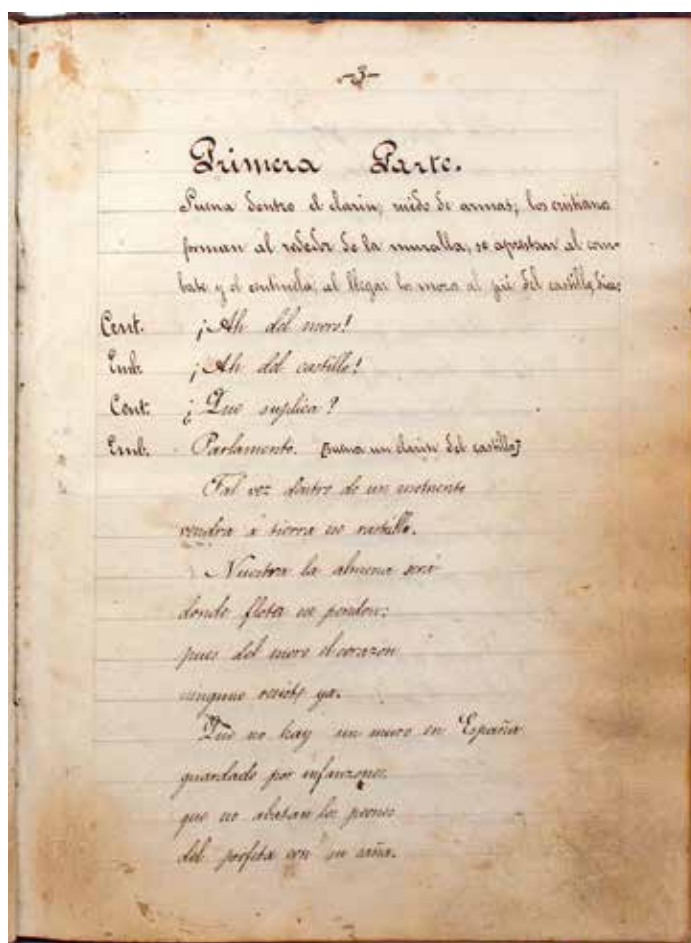
Vicente Molina Botella, vidu d'estat civil i fabricant de drap de professió, i Josefa Vañó Molina. El dia següent, davant d'un notari local, el marit va fer un reconeixement del dot aportat per l'esposa al matrimoni, alhora que aquesta va realitzar una confessió de capital, és a dir, una identificació de la contribució del marit, procedent tant del patrimoni propi com del que havia heretat de la seua primera esposa, Margarita Calabuig, que entre els béns declarats inclou "un vestido de turco para disparar en la fiesta del Patrón San Blas, (valorat) en sesenta reales de vellón"».³ La notícia anterior no ens permet assegurar amb rotunditat si ja se celebraven Moros i Cristians o si encara estàvem en la Soldadesca anterior, ja que l'existència de moros vestits a la turca, com a únic element descrit, no determina una alternativa o altra.

2. El 8 de febrer de 1852, vint bocairentins van signar davant d'un notari local el protocol de creació d'una nova companyia de moros.⁴ Encara que és probable que no fora la primera, l'acta exhibeix el primer document sobre la creació d'una filà, on els components s'obligaven a disparar cada tres de febrer en la processó del patró de la vila, així com a participar en tot el que se celebrava en la vespra i en tots els actes. Ací ja podem parlar de festes de Moros i Cristians en un sentit estricte: festa patronal anual, incorporació d'elements de la soldadesca militar, ambaixades i

2 VAÑÓ SILVESTRE, F. (1982), *Bocairente. Fiestas a San Blas Obispo y Mártir. Soldadesca, Moros y Cristianos*. Bocairent, Comisión Publicación Libro, p. 59.

3 FERRE DOMÍNGUEZ, J.V. (2017), «La creació d'una companyia de moros a Bocairent. Les arrels d'una filà amb ball propi». A SANCHIS FRANCÉS, R. i MASSIP, F. (eds.) *La dansa dels altres. Identitat i alteritat en la festa popular*. Catarroja - Barcelona, Editorial Afers, p. 83.

4 FERRE DOMÍNGUEZ, J.V. (2016), «La fundació d'una companyia de moros a Bocairent l'any 1852». A *Revista de Festes de Moros i Cristians Bocairent (RFMCB)*, p. 178-185.

agrupació dels festers en organitzacions autònomes anomenades encara «companyies».

El document mostra que hi havia una companyia de moros, que els festers participaven disparant en la processó, que el matí de tots els diumenges de l'any pagaven de manera obligatòria la ratlla, que els càrrecs principals de la companyia eren el capità i l'alferes, que era acompanyada en els actes per una banda de música els components de la qual es quedaven els dies de festa en les cases particulars dels festers, que hi havia un sergent remunerat que s'ocupava de la intendència, que ja se celebraven les ambaixades i que els moros tenien un ambaixador contractat per participar en la funció.

3. El 22 de febrer de 1863 el periòdic de València *El Rubí* va publicar la primera crònica coneguda de les nostres festes.⁵ La descripció, però, no és exhaustiva. Al nostre parer, parla de huit companyies que hi participaren: cristians, moros, mosqueters, granaders, estudiants, biscaïns, catalans i mariners. El capità dels cristians feia la funció de capità major i el dels moros la de capità d'eixe bàndol, al qual també pertanyien els mosqueters.

La crònica no esmenta la desfilada de l'entrada, que probablement encara no es realitzava, mentre que considera

com acte principal el combat entre moros i cristians, amb un gran consum de pólvora i la participació dels dos ambaixadors: Francisco de P. Navarro, segurament a qui se li va dedicar el manuscrit de 1865, i un altre del qual el periodista no recordava el nom. Van intervenir sis bandes de música, el que mostra una certa consolidació de les festes. Altres detalls són, més bé, anecdòtics: els cristians van estrenar una luxosíssima i rica bandera roja i groga, els moros duïen una banda elegant i bella, els granaders van substituir el pesat casc anterior per un ros lleuger, en la processó els dispars dels festers van estar substituïts per atxes o antorxes, apunta la necessitat que per a les festes de l'any següent es restaurara el vetust castell i dona una certa importància a les funcions litúrgiques amb orador eminent i participació d'una orquestra brillant. L'apreciació sobre l'antiguitat del castell és el detall més important: si ja era vell, les ambaixades no podien haver començat tres anys abans, sinó que devien ser prou anteriors, ja que l'alcàsser fester era i és l'espai ritual de l'escenificació.

4. Uns versos anònims editats en la impremta de Manuel Piles Castro, de Russafa, llavors municipi independent de València, que es titulen «Versos en honor del glorioso Mártir San Blas, Patrono de la Villa de Bocaliente, en su fiesta del día 3 de Febrero del año 1864».⁶ Són vint-i-nou estrofes independents, d'entre quatre i disset versos cadas-

5 TEROL I REIG, V., (2012), «Una crònica periodística de 1863 sobre les Festes a Sant Blai». A 150 anys. Moros i Cristians. Bocaliente 1860-2010, Bocaliente, Associació de Festes de Moros i Cristians a Sant Blai, p. 32-34.

6 REIG BELDA, R., Arxiu particular. [Descripció: full solt; grandària: doble foli].

cuna, que, pel seu propi caràcter, no aporten informació històrica, amb l'excepció d'una referència al Capità Major, que segons el poeta pareixia Sant Jordi, d'armat que anava, és a dir, vestit de cristià clàssic o romà, i una altra sobre «la Mahoma», efígie sobre la qual sols havíem trobat referències explícites des de 1881, encara que considerem que devia ser un element antic i propi de les ambaixades des de les primeres representacions.

Altres notícies anteriors a 1865 que s'han repetit en els articles sobre l'origen de les nostres festes es basen en la tradició, però no hem trobat cap document que les corrobore fefaentment, com, per exemple, l'acord municipal del mes de novembre de 1859, la creació de les primeres filades, l'extinció d'algunes d'elles, etc. Per tant, la importància del manuscrit de les ambaixades de 1865 és evident per diversos motius:

- encara que tenim notícia escrita de l'existència de les ambaixades des de 1852, conté el primer text propi de l'escenificació a Bocairent.
- mostra que ja a 1865 es recitaven les ambaixades actuals.
- conté la primera versió coneguda de la despulla del moro, anterior als manuscrits primitius de Villena i Banyeres de Mariola.

Tot seguit els examinem.

II. La despulla del moro

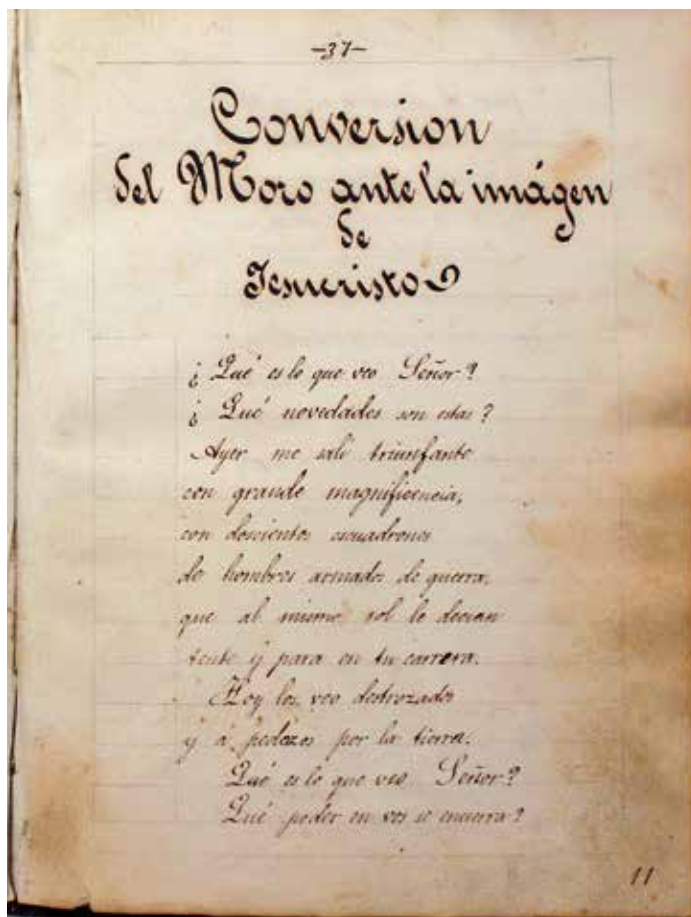
En el relat clàssic sobre les nostres festes, afirma Vañó Silvestre que, des de l'any 1860, el quart dia hi havia gran diana i missa d'acció de gràcies en el Sant Crist, però sense l'acte de la despulla del moro.⁷ Afegeix, a més, que aquesta degué introduir-se en la festa al voltant de l'any 1890, ja que el reglament de 1900 l'esmentava.⁸ En canvi, el manuscrit de 1865 evidencia que l'acte era més antic i que llavors ja estava consolidat a Bocairent.⁹

Pot ser una representació que se celebrava des dels inicis dels Moros i Cristians bocairentins. Així, hi ha notícies sobre la seua existència a Alcoi fins als primers anys del segle XIX en què va deixar d'interpretar-se. Actualment, la despulla del moro, amb text compartit, es representa a Bocairent, Banyeres de Mariola i Villena, ciutat esta última on es va fusionar amb la *Comedia* de Diego de Ornedillo, així com també a Fontanars dels Alforins i la Font de la Figuera, on el llibret degué arribar des de la nostra vila. Amb tot, els antecedents històrics del text es poden remuntar a les comèdies de moros i cristians dels segles XVI i XVII encarnades per actors ambulants.

⁷ VAÑÓ SILVESTRE, F. (1982), p. 60.

⁸ VAÑÓ SILVESTRE, F. (1982), p. 80

⁹ Sobre la despulla del moro: FERRE DOMÍNGUEZ, J.V. (2020), p. 69-81.

Segons José Fernando Domene, l'autor que millor ha estudiat el text de la despulla del moro, és d'autor anònim i fou escrit entre 1808 i 1813.¹⁰ Algunes particularitats de l'opuscle, com la referència en la versió de Villena al rei José I Bonaparte, així com la forma en què està escrit, romanç clàssic amb versos octosíl·labs i rima assonant en els versos parells, condueixen a Domene a la dita conclusió.¹¹ En el cas de Bocairent, l'únic que podem concloure de la documentació trobada és que ja es representava l'any 1865.

A Villena la conversió apareix esmentada explícitament en el programa de festes de 1886 («se celebrará la Misa de costumbre, y concluida ésta, el embajador de los Estudiantes dirá la conversión del Moro»), però poc després ja era considerada un acte antic i integrat en el conjunt de la celebració. Així mateix, a Banyeres està inclosa en el programa de 1891, el primer que es conserva («y finalmente por el Calvario se dirigirán las Comparsas a la Ermita de Santa María Magdalena donde ya convertido el Moro tendrá lugar el acto del Despojo»).

Pel que fa a Bocairent, una crònica periodística del periòdic *El Almogávar* descriu la conversió bocairentina de les

festes de 1881: «En el día 5 ambos ejércitos suben disparando y con todo aparato militar al santuario del Santísimo Cristo, donde después de oír Misa, el embajador moro, reconociendo la verdad de la fe cristiana, se despoja de sus insignias, abjura sus errores y abraza la religión del Crucificado».¹² Per tant, l'acte estava consolidat en les tres localitats mencionades, com també a Beneixama, població per a la qual el poeta Pastor Aicart havia escrit, l'any 1876, un llibret diferent i exclusiu.

Fins ara, les versions més antigues del text comú de la despulla del moro eren els manuscrits de Villena de 1889 i el de Banyeres de 1902, on va escrit després del de les ambaixades. La troballa del manuscrit bocairentí de 1865, redactat pel mestre Joaquín Castelló Aleixandre, suposa, per tant, el descobriment de la versió més antiga del text comú de les conversions de Bocairent, Banyeres de Mariola, Villena, Fontanars dels Alforins i la Font de la Figuera. I, a més, es demostra que a Bocairent la despulla no va aparèixer al voltant de 1890, sinó anys abans. Podem conjecturar que era uns dels actes primitius de la festa de Moros i Cristians, però de moment, com ja hem dit, sols està documentada des de l'any 1865.

10 DOMENE VERDÚ, J.F. (2018), *Las fiestas de Moros y Cristianos de Villena*. Alicante, Universidad, Tesi doctoral, p. 276. [Consulta internet 06.10.2020].

11 DOMENE VERDÚ, J.F. (2018), p. 363-375.

12 FERRE DOMÍNGUEZ, J.V. (2019), «Les festes de 1881 en una enfervorida crònica periodística». A *RFMCB*, p. 202.

III. La primera versió de les ambaixades de Bocairent

A més, el manuscrit conté la versió més antiga de les actuals ambaixades de Bocairent, atès que la resta de llibrets que hem trobat són ja de les primeries del segle XX. Això no obstant, a diferència de la conversió del moro que, com hem vist, és el text més arcaic de tots, el de les ambaixades té dos precedents.

El primer és el conegut com a «Segona ambaixada d'Onil». L'any 1848 es va publicar a València la *Embajada de Moros y Cristianos que la villa de Onil celebra el 20 de abril de 1848, en obsequio a su Patrona Nuestra Señora de la Salud; por haber librado a este pueblo de la peste que afligió al Reino en 1648*, probablement per commemorar el segon centenari de l'efemèride. És un text acurat i molt ben editat, que encara es representa a Onil.

El segon és un manuscrit de 1853 titulat «Embajada de Moros y Cristianos que la Villa de Bañeras celebra el día 23 de abril de 1853, en obsequio a su Patrón el ínclito mártir S(a)n Jorge». L'opuscle conté les dues ambaixades i és una còpia de l'esmentat text d'Onil adaptat a Banyeres, però amb l'eliminació d'algunes estrofes i supressió d'alguns versos. Sembla una llibreta d'apunts d'algun ambaixador. És el text que es va declamar a Banyeres en les dècades

centrals del segle XIX, però que fou substituït, l'any 1869, per una ambaixada anterior neoclàssica, la qual també fou canviada en la dècada dels següents anys huitanta per l'actual text de Joan Baptista Pastor Aicart.

Per tant, el manuscrit de Bocairent de 1865 és, des d'un punt de vista cronològic, la tercera versió d'aquestes ambaixades. De l'anàlisi comparativa del text amb altres similars es conclou que no és una còpia del d'Ibi, com s'ha escrit de manera reiterada, ja que aquest és posterior, ni del de Banyeres de 1853, com afirma Sempere Martínez,¹³ ja que de la comparació d'ambdues versions es veu amb claredat que la de Bocairent és més completa i precisa.

No obstant això, el manuscrit bocairentí aporta alguns elements importants que no es troben en les versions d'altres poblacions i que encara es mantenen en l'escenificació actual. Així, a més de l'adaptació del text a la pròpia vila, com ocorre en cadascuna de les versions locals, i d'algunes característiques terminològiques i literàries singulars, hi ha dos aspectes que volem ressaltar:

- El començament de l'ambaixada mora, la que es representa a migdia, conté una introducció que és exclusiva: «És un diàleg a dalt del castell entre el sentinel·la, que està passejant-se per la muralla i veu que arriba un escamot moro, el capità cristià i un soldat. Està format per vint-i-quatre versos, organitzats en sis estrofes de

¹³ SEMPERE MARTÍNEZ, M. (2016), «San Jorge y las fiestas de Moros y Cristianos en Banyeres de Mariola». A PONCE HERRERO, G. (ed.), *Moros y Cristianos un patrimonio mundial. IV Congreso nacional e internacional*. Alicante, Universidad, vol. I, p. 481-482.

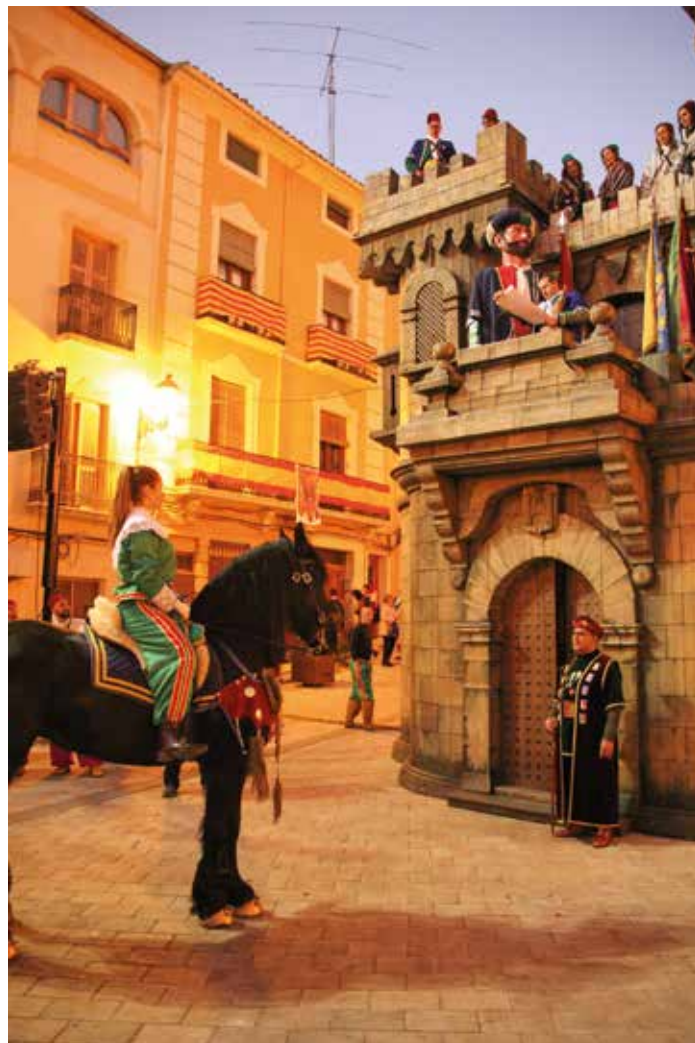
quartetes amb versos octosíl·labs i rima consonant...». ¹⁴ Aquesta escena prèvia a l'ambaixada sols apareix en el manuscrit bocairentí, de manera que encara perdura i sols s'escenifica al nostre poble. Probablement, quan l'autor del manuscrit de 1865 diu que conté l'ambaixada que es verifica a Bocairent «corregida y aumentada», es refereix, entre d'altres, a aquesta seqüència que obri l'ambaixada mora, després de l'estafeta preliminar, i que conclou amb l'ordre del capità: «Toque el clarín a formar».

- També l'inici de l'ambaixada cristiana, la de la vesprada, comença amb vint versos que també són distintius de Bocairent. És un soliloqui de l'ambaixador cristià, amb quatre estrofes de cinc versos octosíl·labs, que comença amb «Ya diviso el baluarte» i acaba amb «la afrenta del Guadalete». Potser l'autor del manuscrit va voler incloure una mena d'oda preliminar que vinculava els personatges que hi apareixen, els militars moros Tàriq i Mussa, amb el governador cristià de l'ambaixada del matí, el comte Don Julián.

Així doncs, el manuscrit de 1865 recull l'ambaixada que es va recitar aquell any, la mateixa que en els anteriors, però amb algunes ampliacions i modificacions puntuals com les assenyalades.

Des de quan podia representar-se a Bocairent aquest text? No ho sabem amb seguretat. L'única notícia prèvia és la ja citada de 1852, quan els moros contracten un ambaixador per a la seua filà, signe evident que era un acte plenament consolidat en les nostres festes. Podem aventurar que el text de les ambaixades procedeix d'un escrit dels anys quaranta del segle XIX, conegut com la "Segona ambaixada d'Onil", com ja hem dit, el qual fou ben acceptat a Onil, Bocairent, Ibi i Mutxamel, així com durant un temps a Banyeres de Mariola. A més, cap la possibilitat que també es declamara a altres llocs, com, per exemple, Biar, Beneixama, Fontanars i la Font de la Figuera, fins que tots ells van tenir ambaixades pròpies.

Ara bé, si el castell bocairentí de 1863 era ja vetust, significa que també podia ser-ho l'acte de les ambaixades. Per tant, és probable que l'ambaixada que es declamava en l'equador del segle XIX, la del manuscrit de 1865 sense les ampliacions descrites, no fóra la primera del nostre poble, sinó que n'existira una altra de més antiga, de caire neoclàssic, semblant a la «primera ambaixada d'Onil» o a la que considerem «primera ambaixada de Banyeres», de finals del XVIII o dels anys vint o trenta del segle XIX, respectivament. De ser així, la primera ambaixada de Bocairent podia guardar una certa semblança literària i de contingut amb el text de la despulla del moro.

En conclusió, el manuscrit de Joaquín Aleixandre Galbis i Joaquín Castelló Aleixandre, l'oncle i el nebot, l'ideòleg i l'amanuense, respectivament, escrit l'any 1865, és un volum capital per a la història de les nostres festes de Moros i Cristians, ja que:

- Conté el text escrit més antic de l'acte de la despulla del moro, ja que les versions conegudes d'altres poblacions són posteriors.
- Inclou, també, la còpia més antiga de les ambaixades actuals tal i com es declamen a Bocairent, en la qual s'han basat les reproduccions posteriors.
- Probablement, era una versió ampliada d'un llibret anterior de meitat del segle XIX, que podia ser quasi idèntic al d'Onil, al qual els autors incorporen algunes innovacions que perduren com a pròpies i singulars de les ambaixades de Bocairent.

Josep Vicent Ferre Domínguez

14 FERRE DOMÍNGUEZ, J.V. (2020), p. 61.

LA "DISPARÀ DELS MOSQUETERS"

COM A ELEMENT PATRIMONIAL

UNA HIPÒTESI DE TREBALL¹

Figura 1. Fotografia de grup després de la "disparà". Imatge extreta del documental: + 150 anys Mosqueters. Anterior a 1869, Bocairent

Tradicionalment s'ha defensat que la Filà de Mosqueters és una de les més antigues de Bocairent, hi ha indicis i teories que així ho fan constar, però és evident -més enllà d'algunes pinzellades històriques certament contrastades- que no comptem amb documentació fidel per tal de corroborar al cent per cent aquesta hipòtesi. En el present article, tractarem d'esclarir alguns aspectes que hem con-

siderat mitificats sobre la "filà", així com la importància que li atorguem a una pràctica ancestral, peculiar, definida i concreta com és la "disparà dels Mosqueters". Alhora, veurem com podria estar directament relacionada l'evolució de la història dels Mosqueters amb la pràctica que els caracteritza².

- 1 Aquest article naix a partir del treball final de màster (TFM) presentat el passat dia huit de juliol del present any, per a la titulació *Patrimoni Cultural: identificació, anàlisi i gestió de la Universitat de València*. Ha estat tutelat pel professor del màster i doctor Rafael Narbona Vizcaíno, i el treball porta per títol: *Proposta d'acció patrimonial sobre les festes de Moros i Cristians de Bocairent. Cas de la "disparà dels Mosqueters"*.
- 2 Utilitzem Mosqueters en majúscula per a referir-nos al nom propi de la "filà", mentre que ho fem en minúscula quan ens referim a grup de persones armades amb mosquet, als membres de la "filà" o dels grups de Soldadesca. Per altra banda, tot aquest article està basat en la informació que hem pogut conèixer de la "filà" recollida majoritàriament a: MOLINA CALATAYUD, Blai. (2012). "Filà de Mosqueters". En *150 anys de les festes de Moros i Cristians de Bocairent, 1860-2010*. Bocairent: Associació de Festes de Moros i Cristians a Sant Blai de Bocairent, pp. 150-161; i VAÑÓ SILVESTRE, Francisco. (1982). *Bocairente, fiestas a San Blas obispo y mártir*. Ontinyent. També incorporem altres cites i observacions nostres.

Sobre el probable origen dels Mosqueters

El nom de la "filà" prové de l'arma que utilitza, el mosquet. Segons el diccionari és una "antiga arma de foc d'infanteria, més llarga que el fusell, que es disparava aplicant-hi una metxa a la pólvora"³. És més pesada que l'arcabús i necessitava una forqueta per a ser disparada. Històricament parlant, va ser incorporada a les formacions en terç de la Monarquia Hispànica durant el segle XVI. Atenint-nos a aquests criteris, tècnicament, la "filà" és un grup de mosqueters perquè utilitzen aquesta arma, a diferència de la resta de companyies.

El document escrit més antic de la "filà" és una crònica de les festes de 1863, on ja apareix el nom i el seu capità, Antonio Ferre. A la ressenya que fa el periodista d'apareixen mencionades les companyies d'aquell any. A banda dels Mosqueters, l'article testifica la resta de "filaes" que devien existir a Bocairent el 1863: en primer terme, una companyia de moros que degué ser la fundada en 1852, i que posteriorment, quan, apareixen altres "filaes" mores, es transforma en Moros Vells⁴. En segon lloc, una companyia cristiana que ostentava la capitania major de les festes. D'altra banda, dos comparses que encara perduren: Granaders i Estudiants. I finalment, altres tres que van desaparèixer: Biscaïns, Catalans i Mariners.

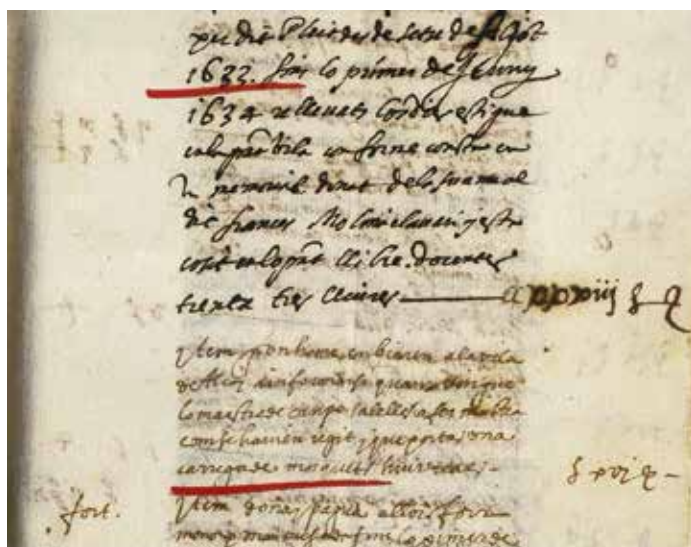

Figura 2. Document de l'Arxiu Municipal on es pot llegir l'encàrrec de l'any 1634 d'una càrrega de mosquets a Alcoi. Representa la primera inscripció que es coneix, on apareix la paraula mosquet en relació directa amb el nostre poble.

Per tant, quatre "filaes" actuals (Mosqueters, Moros Vells, Granaders i Estudiants) ja van participar en 1863, mentre que altres quatre són posteriors (Contrabandistes, Suavos, Marrocs i Moros Marins). En el cas dels Espanyoleros, apareguts en 1903, recullen la tradició de ser la primera companyia o "filà" cristiana, funció i posició que també pogueren ocupar altres comparses hui desaparegudes: Cristians, Tomasines i Antiga Espanyola.

L'origen remot de les distintes "filaes" cal buscar-lo en la Soldadesca, de manera que les primeres companyies que feren el canvi des d'aquella a les festes modernes de Moros i Cristians foren: una o dos companyies cristianes, la primera de les quals ostentaria la figura del capità major; la de moros, de la qual tenim notícies escrites des de 1840 almenys; i la de mosqueters, que en la crònica de 1863 es distingeix clarament de les anteriors. Així, indica que després de les companyies cristianes desfilen les de moros i mosqueters. Segurament, aquesta darrera és l'única que manté el nom des de la formació de la milícia de finals del segle XVI i principis del XVII.

A parer nostre, trobem tres evidències que justifiquen el sorgiment de la Filà de Mosqueters, així com l'ordre de participació, la idiosincràsia particular i la vinculació directa amb les milícies modernes. Aquestes són: la continuïtat amb la milícia de la Soldadesca del mateix nom, la participació fonamental en l'alardo, i la seua posició en la festa.

Pel que fa a la primera de les evidències, agafant la idea del prevere Francisco Vañó Silvestre, les primeres companyies estarien relacionades amb els piquers, arcabussers i mosqueters del segle XVII. Durant el primer terç d'aquest segle, considerem que van arribar els primers mosquets al poble vinculats a l'àmbit militar, o bé en les adquisicions d'entre 1598 i 1602 arran la creació de la Milícia Efectiva⁵, o bé en el primer document on es nomena la compra d'una càrrega de mosquets d'Alcoi en l'any 1634. Creiem que l'armament va ser incorporat en la primera onada (1604 aproximadament) per la participació de la companyia local en l'expulsió dels moriscos en la vall de Laguarda (1609). Aquests mosquets incorporarien la mateixa tècnica de detonació que la mantinguda actualment per la "filà", tot i que probablement amb forqueta de recolzament.

Dintre de l'àmbit festiu, cal aclarir que la Soldadesca era una estructura relativament sòlida al nostre territori, i és considerada pels investigadors l'antecedent més directe i l'element festiu anterior que més trets incorpora a la festa moderna en la nostra zona⁶. En aquest sentit, la introducció de les milícies locals en la festa van ser dintre de les

- 3 Acadèmia Valenciana de la Llengua (ed.). *Diccionari Normatiu Valencià*. Consultat 28 de març de 2020, de <http://www.avl.gva.es/lexicval/>.
- 4 FERRE DOMÍNGUEZ, Josep Vicent. (2016). "La fundació d'una Companyia de Moros a Bocairent l'any 1852". En *Revista de Festes de Moros i Cristians*. Bocairent: Associació Festes de Moros i Cristians a Sant Blai, pp. 178-189.
- 5 PÉREZ GARCÍA, Pablo. (1992). "Origen de la Milicia Efectiva valenciana: las vicisitudes del proyecto del marqués de Denia para la creación, pertrecho y movilización de los tercios del Reino de Valencia (1596-1604)". En *Dels furs a l'estatut: actes del I Congrés d'Administració Valenciana, de la Història a la Modernitat*, pp. 199-211.
- 6 Veure: GÓMEZ i SOLER, Sergi. (2012). "La Soldadesca, el món conformador dels Moros i Cristians". En *150 anys de les festes de Moros i Cristians de Bocairent, 1860-2010*. Bocairent: Associació de Festes de Moros i Cristians a Sant Blai de Bocairent, pp. 12-25.

processons patronals. Probablement també incorporaven altres activitats com desfilades, parades o mostres, però l'essència era la de participar fent salves en el marc de les processons. Per tant, aquestes tres companyies procedents de l'organització militar es van mantindre als actes festius fent funcions de Soldadesca i participant en la processó fins a principis del segle XIX.

Paral·lelament, amb la decadència i desús de les milícies locals com a formació militar pràctica, sumat a la implantació d'exèrcits professionals durant el segle XVIII, les milícies anirien adquirint una "folklorització" progressiva desvinculada del combat real. En aquest procés gradual, opinem que probablement va desaparèixer la forqueta utilitzada pels mosqueters que subjectava la pesada arma en el moment d'apuntar, ja que la punteria no seria necessària en les salves rituals i commemoratives. Això no obstant, la perdurabilitat del nom i la permanència del sistema de detonació des dels primers mosquets del segle XVII, fa pensar en una vinculació directa entre els mosqueters de la milícia i la "filà" de la festa moderna.

l'alferes de les milícies locals de finals del segle XVI, i que no incorporen la resta de "filaes".

La permanència d'aquesta estructura nuclear de la "disparà" ens porta a la tercera evidència, la posició actual de la Filà de Mosqueters dintre del bàndol moro. Partim de la premissa que, fins poc abans de 1863⁸, van coincidir en el temps les salves a la processó (on els Mosqueters disparaven els últims, davant del sant, per ser l'ordre de dispar en les pràctiques militars) amb les batalles del dia quatre. En cas de no haver coincidit, no tindria sentit mantindre el privilegi de disparar últims, i s'hagueren situat els segons del bàndol cristià per a disparar com a segona "filà" -per darrere de la cristiana que exerciria la capitania major- i estarien en el centre de la batalla però en el bàndol cristià. Per tant, en cas de no haver coincidit les salves en la processó i en la confrontació simulada, els Mosqueters probablement no hagueren sol·licitat mantindre la seua posició davant del sant dintre dels alardos processonals, i hagueren perdut el dret de disparar els últims. Seguint aquesta idea, els Mosqueters de principis del segle XIX decidirien

mantindre la seua posició d'alar-do processional amb totes les conseqüències, però alhora el seu capità encara avui continua al centre de l'alar-do per procedir directament de la Soldadesca, tot i que dintre del bàndol moro pel fet de conformar-se la "disparà" d'acord amb l'ordre modern de la festa de principis del segle XIX, primer el bàndol cristià i després el moro. Al desaparèixer les salves de la processó, els Mosqueters van mantindre l'última posició, ja que probablement l'estructura de la festa i de les altres jornades ja estaria organitzada segons un ordre més o menys consolidat.

ESQUEMA SOBRE LA POSSIBLE EVOLUCIÓ DE L'ESTRUCTURA DE LES COMPANYIES

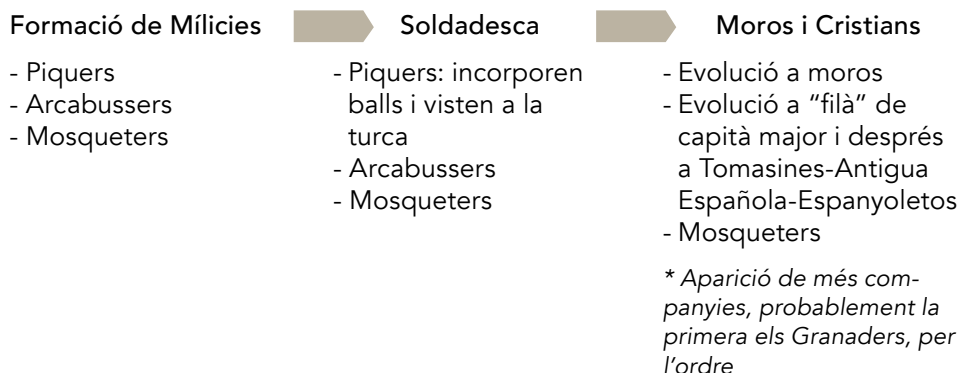

Figura 3. Esquema produït per al treball.

Per altra banda, la segona evidència és la participació fonamental en la "disparà", ja que se situen quatre capitans enfrontats al centre de l'alar-do: Espanyoletos, Granaders, Moros Vells i Mosqueters⁷. Açò quadraria amb la teoria de que al sorgir els alardos d'enfrontament a principis del segle XIX, les companyies existents des de la Soldadesca, enfrontaven els seus capitans en el centre de la batalla. La resta de "filaes", com s'afegirien després, ja no van incorporar aquest dret. També és un tret característic comú a les quatre "filaes" centrals que, el dia de la "disparà", els alferes porten la bandera de la "filà", funció que ja exercia

En definitiva, són aquestes evidències les que fan pensar que els Mosqueters de Bocairent procedeixen directament dels terços de finals del segle XVI. Amb aquestes teories es pot entendre que s'haja afirmat sobre l'ordre de participació en la festa de Bocairent que ho és per antiguitat. Tanmateix, tal com hem pogut veure, els Mosqueters són probablement una de les "filaes" més antigues a pesar de ser els últims. A banda de les justificacions explicades, fora quina fora la festa i l'organització d'aquesta, pensem que la modalitat tècnica de salva amb els mosquets ha estat present de manera continuada i transversal en el temps, vinculada al nom propi de l'organització.

⁷ Veure: Figura 7. Esquema de la "disparà" realitzat expressament per al treball.

⁸ La crònica afirma que: "han merecido el beneplácito general las hachas que han sustituido a los monstruosos disparos que hacían los individuos de las mencionadas compañías, acompañando a la procesión", el que fa pensar en una data propera a 1863 per a deixar de disparar en la processó. Anònim. (1863). "Fiesta titular. Bocairente". En NEBOT, J.V (dir.), *El Rubí. Semanario de literatura, teatral y de intereses materiales*, núm 15, València: Imprenta de José Rius, pp. 231-232.

Els mosqueters en altres festes

Per tal de seguir aprofundint sobre la possible procedència dels Mosqueters del nostre poble, cal analitzar les organitzacions que han portat aquest nom amb una finalitat igual o semblant a la nostra. Hem de dir que únicament hem trobat onze resultats, dels quals deu fan referència a companyies de Moros i Cristians, i una al·ludeix a alardos i salves però fora de la nostra festa.

Més enllà d'aquestes notícies que ja no s'amplien, ens interessen dos reflexions de l'autor alcoià. En primer lloc, adverteix que *Los Tres Mosqueteros* d'Alejandro Dumas es publiquen en l'any 1844, i en segon lloc que amb la creació dels Cides (1862) -altra "filà"- van agafar part de la "indumentària mosquetera". Així doncs, Espí Valdés vincula els Mosqueters d'Alcoi a la visió romàntica de Dumas del segle XIX, que a més es veu reflectida en la primera indumentària dels Cides, i no als terços del segle XVII⁹.

Figura 4. Mapa produït per al treball.

De les deu que formen part dels Moros i Cristians totes participen o han participat en bàndols cristians, excepte a Bocairent. Per altra banda, de les deu totals, els mosqueters d'Almansa, Oliva, Albaida, Benigànim, Guardamar del Segura, Vallada i Torre-Pacheco, naixen a partir de la segona meitat del segle passat. Per tant, no ens interessa la comparació, atès que sorgeixen d'un esperit recreador, i no d'una vertadera evolució històrica, com pensem que sí que serien els de Bocairent. De les tres restants, una és la formació bocairentina, i les altres dos les d'Alcoi i La Vila Joiosa.

Pel que fa a la d'Alcoi, durant el segle XIX van aflorar i es van extingir infinitat de "filaes". Va ser un segle molt prolífic quant a participació, la qual s'organitzava en formacions menudes i noves que prompte es dissolien per a agrupar-se de nou sota altres noms. Dintre d'aquest context, està documentada l'aparició dels Mosqueters l'any 1853, set anys abans de la primera evidència dels de Bocairent. L'autor Adrián Espí Valdés afirma que se'n sap ben poc d'aquella "filà". Probablement s'aprovara la seua participació en 1853, però tardarien uns anys a participar per qüestions econòmiques. Aquesta "filà" va eixir fins a l'any 1861, i va desaparèixer després amb una única intervenció esporàdica l'any 1896.

Si agafem aquest exemple com a referència per a la fundació dels Mosqueters de Bocairent trobem dos inconvenients principalment. En primer lloc, d'haver nascut en el segle XIX (com altres "filaes" del poble), l'armament que s'utilitzaria a Bocairent actualment seria el mateix que la resta de "filaes" del segle XIX, arcabús amb "pistó". En el cas d'Alcoi no s'especifica l'arma, però costa creure que de manera exclusiva i aïllada s'introduïra una nova modalitat armamentista. D'haver sigut així, creiem que haguera perdurat per la seua singularitat, com a Bocairent. Per tant, recorrem a l'arma de foc, anterior i exclusiva dels Mosqueters de Bocairent, per deduir que la "filà" bocairentina hauria de ser anterior, encara que no ho podem afirmar rotundament perquè la primera referència

als de Bocairent és de 1863 (1860 si tenim en compte "El Camilo", com més avant veurem), i per als Mosqueters alcoians ho és de 1853.

La segona objecció és la vestimenta. Tal com recull Valdés, la indumentària dels Mosqueters alcoians seria una recreació prou encertada quant a les parts dels trages del segle XVII francès, evocant l'imaginari romàntic de *Los Tres Mosqueteros*. Per contra, açò no passa al cas bocairentí, ja que la "indumentària mosquetera" és un barrejat entre elements de distintes èpoques, però visualment predominen clarament els del segle XIX, i en cap cas recorden l'imaginari novel·lesc de Dumas.

Per al cas de La Vila Joiosa, sorgirien al voltant de 1901 i no en sabem gran cosa, però per ser tan tardana la fundació tampoc ens resulta comparable a l'hora d'extraure evidències. A banda, aquesta comparsa també va acabar desapareixent durant el primer terç del segle XX.

Per contra, el cas de Béznar sí que presenta certes similituds amb els de Bocairent. En primer lloc, conformen una companyia anomenada *Mosqueteros del Santísimo Sacramento de Béznar* els quals remunten la celebració a uns

9 ESPÍ VALDÉS, Adrián. (2014). "Comparsería alcoyana del siglo XIX. Escasas noticias de los Mosqueteros". En *Alcoy. Revista de las Fiestas de Moros y Cristianos*. Alcoi: Associació de Sant Jordi d'Alcoi, pp. 120-122. Recuperat 2 d'abril de 2020, de <http://revista.asjordi.org/>.

fets ocorreguts l'any 1566 ¹⁰. Des d'aquells fets, es commemora la victòria amb una sèrie d'actes en els quals no entrarem, simplement destacarem que són una comunitat sòlida amb diversos ritus de pas. Per exemple, els xiquets formen part -amb armes simulades- per a després, quan són adults, ser els que disparen. També cal distingir que ells sí que han mantingut la forqueta de recolzament, tanmateix no ha perdurat el sistema de metxa i enceb -propi de la data que evocuen-, sinó que disparen amb pedrenyal, un sistema armamentístic posterior als fets però més còmode i senzill. A pesar d'utilitzar pedra de sílex, no l'accionen amb gatell com al segle XVIII, sinó que simplement ho fan amb la mà. Caldria posar un asterisc a això de sistema de pedrenyal, ja que no hi ha sistema, simplement és una acció manual.

Això no obstant, la principal diferència que trobem amb els de Bocairent és que allí les accions dels Mosqueters són els actes centrals de la festa. No entrarem a explicar la seqüència festiva completa però sí cal assenyalar que els principals actes són les salves processionals i les cercaviles ordenades i jerarquitzaes que fa la companyia. Aquesta exclusivitat recapta l'atenció quant a gestió i protecció. També allí tenen una pràctica concreta a reivindicar, però a banda conforma uns actes, cosa que al nostre poble no ocorre. A Bocairent, per única que siga la pràctica, queda

Figura 5. Mosqueter de Bocairent amb mosquet de principis del segle XX. Foto extreta del lloc web de la "filà": <http://www.mosqueters.com/>

diluída -com és normal- entre altres nou "filaes" i moltes altres jornades i actes ¹¹.

Des del 22 d'abril de 2019, la festa dels Mosqueters del Santíssim Sacrament de Béznar està dintre del Catàleg General del Patrimoni Històric Andalus, com a Bé de Catalogació General. De tots els "mosqueters" són els únics que compten amb una declaració i reconeixement patrimonial¹².

Per al que a nosaltres ens interessa de les festes d'altres localitats, podem concloure que per cronologia, la de Béznar seria la més coincident de confirmar-se la hipòtesi de provenença dels Mosqueters de Bocairent de les milícies dels segles XVI-XVII. Tanmateix, la seua evolució vinculada a una festa purament ritual i commemorativa, provoca un distanciament evident de l'essència dels Moros i Cristians. D'aquest apartat extraïem l'exclusivitat de la "filà" bocairentina, pel que fa als seus usos, dintre de les festes de Moros i Cristians, ja que no s'igualen en cap altra "filà" de cap altre municipi. Únicament estan superats en cronologia pels Mosqueters de Béznar, però no mantenen el sistema arcaic de la clau de metxa.

El mosquet

Fins ara, hem afirmat que el document més antic en el qual apareix la referència als Mosqueters -com a "filà" moderna- era la crònica d'*El Rubí*, però a banda de la producció escrita cal tindre en compte altres evidències. És el cas d'un mosquet en propietat de la "filà" en el qual consta la inscripció "Camilo Molina 1860". També hi ha altre de 1862 de "Fº Molina". Són dos mosquets de la mateixa generació i família, que actualment es conserven en sengles vitrines al "maset". Són un autèntic emblema de la "filà" perquè a més de ser el vestigi directe més antic del que hem tingut constància, "El Camilo"-com se'l coneix popularment- també és la significació més directa que almenys des de 1860 segur que la "filà" ja utilitzava aquesta arma.

A partir d'aquest vestigi podem establir dos hipòtesis. L'una és que els Mosqueters provenen de l'estructura de les antigues milícies i Soldadesca, però que solament ho feren nominalment, i que en l'any 1860 decidiren, sense precedents, recuperar el model antic de disparar però ara sense forqueta, i van recrear aquesta arma basant-se en les idees que tenien. La segona hipòtesi, encara que igualment impossible de demostrar, és que des de la participació en les milícies, a pesar dels successius canvis i incorporacions, van mantindre el sistema de disparar que, fins on tenim coneixement, és únic a tota Espanya dintre d'un context festiu; açò és, sense tindre en compte els campionats de tir històric o les recreacions històriques.

10 FERRE DOMÍNGUEZ, Josep Vicent. "Els Mosqueters de Béznar (Granada). La celebració festiva d'una victòria contra els moriscs", pp. 209-215.

11 Reportatge sobre les festes de Béznar: <https://www.youtube.com/watch?v=dGUMAJuUSpg>.

12 Orden de 22 de abril de 2019, por la que se resuelve inscribir en el Catálogo General del Patrimonio Histórico Andaluz, como Bien de Catalogación General, la actividad de interés etnológico denominada Fiesta de los Mosqueteros del Santísimo Sacramento de Béznar, en Lecrín (Granada). Boletín Oficial de la Junta de Andalucía-Histórico del BOJA núm. 79, de 26 de abril de 2019. Recuperat 28 de juny de 2020, de <https://www.juntadeandalucia.es/boja/2019/79/37>.

Aquesta segona hipòtesi la considerem més probable, i creiem que els Mosqueters han presentat una continuïtat que no han tingut la resta de les "filaes". Són els dos elements conjunts els que fan pensar en una procedència molt antiga, ja que si els Mosqueters s'hagueren creat en el segle XIX, probablement hagueren incorporat l'arcabús amb "pistó" i un altre nom més contemporani. I si no hagueren perdurat l'ús del mosquet, segurament hagueren modificat el nom cap a companyies més modernes del segle XIX (com els Granaders, Biscains, etc.). Si ha perdurat el binomi, pensem que ha sigut per la barreja entre el manteniment de l'arma, del nom, de l'ordre, i en definitiva dels usos i costums de les anteriors milícies. Per això creiem que són l'única "filà" que encara manté la nomenclatura des de la Soldadesca. Aquesta afirmació no la podem estendre fermament més enllà del 1860, per ser "El Camilo" el vestigi més antic que es coneix. Això no obstant, estem parlant d'una tradició anual de 160 anys segurs.

Pel que fa als mosquets més antics, hem pogut localitzar, gràcies als programes, algunes famílies les quals tindrien mosquets del segle XIX, i també de principis del XX. D'altra banda, cal destacar que a les ferreries locals s'han forjat algunes partides de mosquets, a pesar que no ha sigut la tònica habitual. Famosa és la remesa de 1920 forjada pel manyà Batiste Sempere Colomer per a membres de la seua família, dels quals encara es pot veure un en actiu, el més antic que es continua disparant.

En definitiva, l'arma de foc és un aspecte molt important dintre de la "filà" i té cert valor, igual que la pràctica de la "disparà", que s'hereta d'unes generacions a altres. Des de la nostra perspectiva -desconeixem si existeix- seria interessant fer una convocatòria per part de la "filà" amb l'objectiu de catalogar formalment tots els exemplars de mosquets, ja que es coneix qui en pot tindre però creiem que no es tenen controlats, un per un, per ser propietats particulars.

Els actes on s'efectua la "disparà dels Mosqueters"

En aquest apartat tractarem de definir el que considerem com a "disparà dels Mosqueters" mitjançant l'explicació de com i quan es porta a terme, tenint en compte que no és un acte en si, sinó que s'escenifica actualment en dos jornades, tot i que sabem que abans va estar inclosa en altres dies i actes. Així, l'element que s'ha mantingut invariable no és un acte, ni una cronologia, ni una indumentària, sinó una pràctica concreta vinculada a uns usos seqüenciats units a l'arma en qüestió.

Actualment, tant en el quart com en el cinqué dia de festes apareixen els alardos, i per tant la "disparà dels Mosqueters". Tanmateix, posarem més èmfasi en el dia de la "disparà", ja que els actes previs al "canvi de bandes" es realitzen durant una estona més breu i un trajecte més reduït.

Acte de la "disparà"

Abans era obligatori fer una "guerreta" estàtica en el pla de Santa Àgueda, on s'enfrontaven els dos bàndols. Però actualment l'acte comença directament en moviment. S'allarga pels carrers: Batalla de Lepanto, Juan Beneyto

Figura 6. Moment de foc en l'antic combat estàtic del pla de Santa Àgueda durant la primera meitat del segle XX. Fotografia extreta de: NAVARRO VICENTE, Bocarent. Geografia i Història (Edició de Vicent Satorres), p. 236.

Bernàcer, Diputat Castelló, placeta dels Olmets, Sor Pietat de la Creu, Bisbe Miró, placeta Joan de Joanes, i plaça de l'Ajuntament.

A partir de la residència, el recorregut ve sent el mateix des de les primeres notícies que tenim de la festa moderna. També cal destacar que la "disparà" de la vesprada comença directament allí, a l'inici de l'actual carrer Diputat Castelló. El lloc d'inici tant del matí com de la vesprada no és casual, ja que sempre ha estat ubicat des dels afores cap al centre de la localitat. Les notícies més antigues que hem pogut trobar sobre els recorreguts ho són ja del segle XIX, i més o menys coincideixen aproximadament amb els actuals (Pla de Santa Àgueda=José Puig=Batalla de Lepanto, i antic carrer del Pòsit=Residència).

L'estructura de l'acte actual esdevé en moviment, però de l'ordre es pot extraure una foto fixa que correspon a l'estructura d'un combat, amb línia de foc delimitada i enfrontada. El primer que cal advertir és que les "filaes" Contrabandistes, Suavos, Estudiants, Marrocs i Moros Marins participen amb tota la comitiva. Primer els festers de la "filà", després els capitans i alferes, a continuació la bandera i finalment la seua banda de música. Aquesta és l'estructura cel·lular "normal". Però després estan els Espanyoleros, Granaders, Moros Vells i Mosqueters, dels quals únicament van representant a la "filà" els festers que volen participar amb la banda de música. Per últim, en el centre de l'alardo, van enfrontats els capitans dels Espanyoleros i Granaders, de cara amb els dels Moros Vells i els Mosqueters.

De manera que es crea la fotografia que mostrem a la figura set. De matí comença l'estructura d'esquerra a dreta, sent els Estudiants els primers, i de vesprada justament al contrari, sent iniciada pels Mosqueters. A banda de tot, la direcció en la qual es disposa el canó de l'arma de foc també és important. De matí, els cristians disparen amb la culata de l'arma en direcció al centre del poble i la boca de foc cap a l'exterior, en símbol de defensa, i els del bàndol moro disparen atacant, llançant el foc en direcció a l'interior de la localitat. De vesprada la disposició és la contrària. Aquesta distribució permet situar a les quatre "filaes", que considerem les més antigues en efectuar l'acte, enfrontades directament en el centre de la "batalla".

ESQUEMA DE LA "DISPARÀ" DE BOCAIRENT

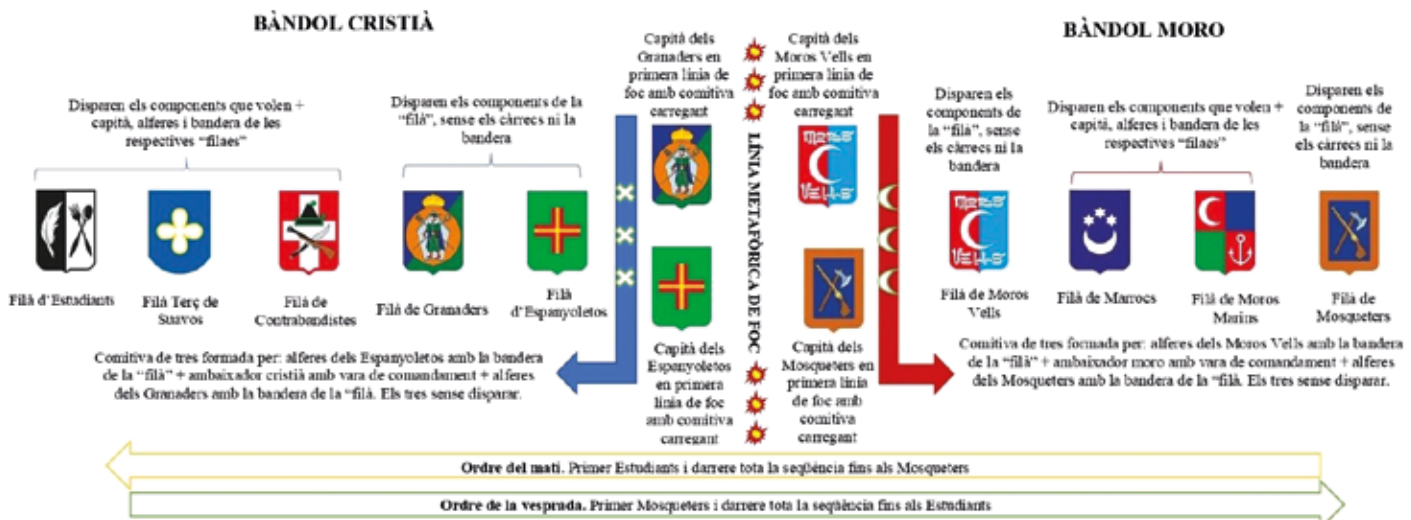

Figura 7. Esquema de la "disparà" realitzat expressament per al treball

La "disparà" del "canvi de bandes"

El tradicional dia cinc de febrer es disparava a la pujada de l'ermita del Sant Crist, costum que degué desaparèixer a finals del segle XIX. Francisco Vañó Silvestre també afirma que aquest dia es disparava al tornar de l'ermita de Sant Antoni quan s'acabava de traure els comptes a la vesprada. Certament, l'únic acte d'aquesta jornada que resta en l'actualitat on apareixen salves és el conegut "canvi de bandes". Representa el canvi de cicle anual, i es produeix al monestir de les agustines, de manera que des de l'església parroquial al monestir (uns dos-cents vint metres) dispara el capità ixent. I la resta del recorregut (cinc-cents metres aproximadament) ho fa el nou capità.

Aquest acte comença amb la fi del Te Deum que es resa a les 17:30h en acció de gràcies en l'església parroquial. L'ordre de participació és el normal, primer Espanyolitos i últims els Mosqueters. Pel que fa a les comitives de cada "filà", primer participen els festers que volen, i a continuació va el capità que deixa el càrrec. La bandera va justament davant de la música i la porta aquell que agafa el càrrec de capità, és a dir l'alferes del moment. Es tracta d'un ritual de tancament d'un cicle i obertura del pròxim, on cada agent té el seu protagonisme. A l'eixida de "les agustines", dispara el capità que agafa la banda, i la bandera és portada pel nou alferes.

No entrarem en el desenvolupament de l'acte en si, ja que no revesteix tant d'interès com el dia anterior per seguir l'ordre "normal", i les salves ser un complement a l'acte central. Concretament la part tècnica de detonació -o el que hem anomenat en aquest treball la pràctica de la "disparà dels Mos-

queters"- s'efectua de la mateixa forma que el quart dia però per recorreguts diferents. Simplement advertir que abans en aquest acte es disparava a l'eixida del monestir tot un recorregut fins a la plaça de l'Ajuntament. Tanmateix en l'actualitat, a meitat d'aquell recorregut es forma per a desfilars de manera informal (sense armament però amb el trage), i s'acaba així la "disparà" d'arcabuseria damunt de "l'escalinata dels Moros", sense arribar a la plaça. És l'últim acte en el qual és obligat participar amb el vestit de fester.

Modalitats de salves

Com dèiem al principi, la Filà de Mosqueters participa de manera conjunta amb tota la resta de "filaes" del poble als dos actes, però ho fan amb una arma i una pràctica específica. Per tal de contrastar les dos pràctiques existents actualment a Bocairent. Explicarem primer el sistema "de pistó", comú a totes les localitats i a totes les "filaes", i després el sistema amb el qual disparem els Mosqueters.

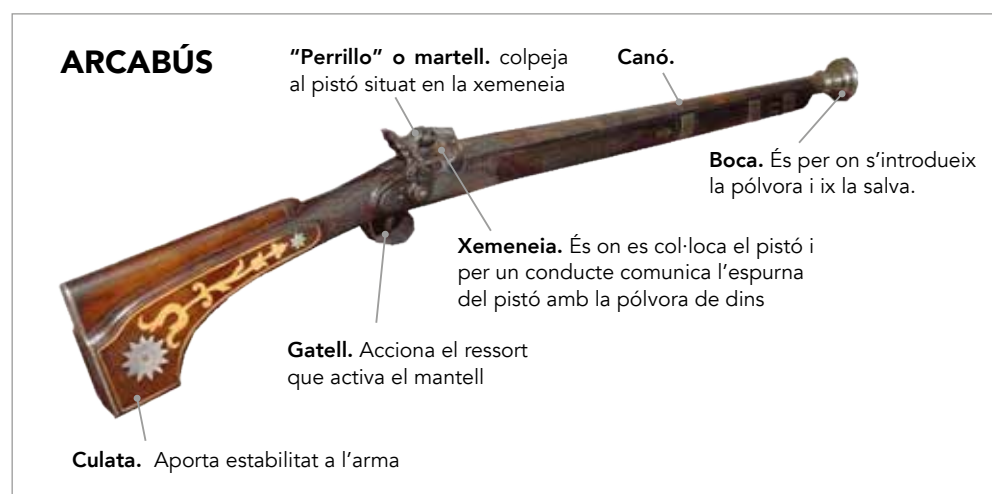

Figura 8. Esquema sobre com detona un arcabús i les seues parts. Realitzat per al treball.

El sistema “de pistó”, consisteix en que el mateix tirador porta una motxilla o cantimplora amb la pólvora i un dosificador. La pólvora cau dintre de la mesura i aquesta s'aboca pel canó de l'arcabús. A continuació, sense incorporar projectils ni atacar la pólvora (principal diferència amb les armes reals), es carrega el martell de l'arma. Després es disposa el pistó en la xemeneia i s'acciona el gatell que activa el martell i alhora el pistó. Finalment es produeix la salva. En cada localitat es disposa l'arma en una posició, però el més comú és en posició vertical, amb la mà dreta sobre el gatell i l'altra situada al canó aturant el retrocés. És recomanable allunyar el més possible l'arma del cos. Cal destacar que el sistema de detonació és idèntic per a trabuc, espingarda o arcabús.

El sistema de “metxa i enceb”, per contra, únicament és utilitzat pels Mosqueters de Bocairent i revesteix certa complexitat respecte a l'anterior. En primer lloc, igual que en l'arcabús, la persona que fa de tirador pot portar també la pólvora, encara que no és recomanable perquè la mateixa persona ha de manipular la metxa incandescent, i per tant tindre prop l'espurna de la cantimplora de pólvora no és bona idea. En cas contrari, caldria altra persona portant la pólvora diferent de qui dispararà. Les metxes sí que s'han de portar per una tercera persona al llarg de tot el recorregut, el qual ha d'anar amb cura de tractar-les bé i mantindre-les incandescentes.

El primer pas de la salva és el mateix que els arcabussos, incorporar les càrregues desitjades, provinents del dosificador, pel canó de l'arma. En aquest primer pas, cal tindre present que la coberta de la cassoleta del mosquet estiga tancada, ja que si es queda oberta es pot produir un accident. A continuació, l'arma ja es disposa en sentit horitzontal, que és com finalment es detonarà. Mentre que l'arcabús, per les seues reduïdes dimensions, es pot recarregar subjectant amb una mà, el mosquet cal recolzar-lo en el sòl. També cal advertir que generalment es carrega amb més pólvora el mosquet que l'arcabús, però això va a gustos i depèn sobretot del retrocés que es puga suportar per cada persona. A més càrregues, més retrocés i més perill, per tant el recomanable per les autoritats són dos càrregues, igual que els arcabussos¹³.

Una vegada el mosquet porta càrrega, subjectant amb la mà esquerra de manera horitzontal, s'obri la coberta de la cassoleta amb l'altra mà i s'ompli la mateixa amb enceb¹⁴. Per a fer aquest pas, els militars ja utilitzaven la forqueta

MOSQUET

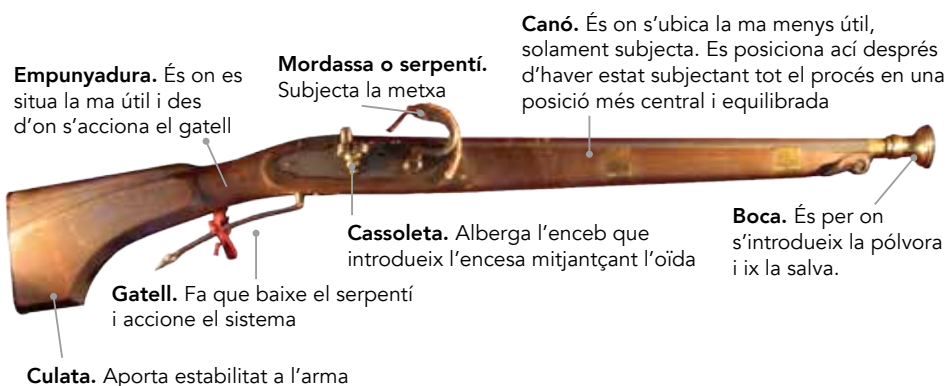

Figura 9. Esquema sobre com detona un mosquet i les seues parts. Realitzat per al treball.

com a recolzament, tanmateix a Bocairent s'aguanta tot el pes de l'arma en suspensió. El següent pas és tancar la cassoleta i bufar l'excés de l'enceb que es pot quedar, perquè al col·locar la metxa no detone sense l'acció del gatell. Un cop la pólvora únicament resta dintre de la cassoleta, el company mosqueter passa una metxa -del manoll que ha de dur enceses- al disparador, el qual la situa en la mordassa de l'arma. Finalment s'obri la cassoleta amb l'enceb, i amb l'ajuda del gatell, baixa lentament la metxa la qual pren l'enceb i aquest, mitjançant l'oïda, passa el foc a la recambra i detona. Recordem que la posició de detonació és horitzontal amb els braços estesos, la qual cosa dificulta sostindre el retrocés de l'arma.

Volem destacar que aquest sistema també està present a poblacions com Yecla, on també utilitzen la metxa. Això no obstant, el tipus de salva és completament diferent, ja que aquesta s'efectua amb l'arma en sentit vertical, i a més a més no s'ha mantingut el sistema complet sinó que la metxa s'acciona directament amb la mà -ells ho anomenen “pinchar”- i no amb el gatell i el serpentí. També canvien les dimensions de l'arma, més menuda en el cas de Yecla, i la disposició dels disparadors¹⁵.

Les principals diferències visuals dels mosquets de Bocairent són el pes, la disposició i les mesures de l'arma. Tanmateix, també hi ha matisos en el soroll. El gatell de l'arcabús és un ressort que es dispara de manera ràpida i violenta, fent col·lidir els metalls del martell i del pistó. En el cas de la metxa, al ser un sistema de palanca, l'acció pot ser gradual, controlada i menys violenta. La manera d'encendre la salva condiciona enormement el soroll. El del mosquet, a pesar de ser més fort per la càrrega que pot portar i per les dimensions de l'arma, és molt més agradable i dolç que el de l'arcabús, ja que aquest darrer trasllada la violència del colp d'enceb al tro, el qual és més brusc i estrident.

13 Càrrega és com es coneix la mesura que cap en el dosificador de la motxilla o cantimplora, recipient on es diposita i es transporta la pólvora.

14 L'enceb és pólvora més fina dipositada en un recipient independent i que s'ha d'avocar en la cassoleta per a passar la ignició exterior a la recambra interior.

15 Es pot veure l'alardo “yeclano” a: https://www.youtube.com/watch?v=7xm5LmjGO8c&ab_channel=J.C.Palao.

Pel que fa a les tasques, en el cas dels Mosqueters es reparteixen. Ja hem dit que la pólvora la pot portar el tirador, encara que no és recomanable, però les metxes han d'anar separades i portades per un tercer. Aquesta tasca ha estat tradicionalment vinculada als xiquets de la "filà". Aquells menuts als quals agradaven els trons, acompanyaven la comitiva normalment conformada pels pares o els iaïos, però també moltes vegades acompanyaven simplement als Mosqueters, sense necessitar cap vincle familiar. Actualment açò ha desaparegut a causa de les lleis més modernes.

Creiem que és important destacar aquest punt, ja que tot i ser conscients del perill que comporta, la pràctica de la "disparà" no s'aprén de la nit al matí. Com tots els rituals, incorpora un component sociològic i de "ritu de pas", en el qual el xiquet o xiqueta s'ha de sentir part de la celebració des d'una posició secundària, perquè quan siga el moment (majoria d'edat), la preparació siga completa i puga participar de manera protagonista.

A banda, és una tècnica que s'ha de veure *in situ* i que algú més veterà explique com funciona. Als cursos oferits per a traure's els permisos necessaris no s'explica res sobre els mosquets ni de la manera de disparar. Moltes vegades, fins i tot s'utilitzen imatges dels Mosqueters de Bocairent per tal d'exemplificar un comportament dolent o irresponsable. Per tant, l'única forma de transmetre el bon fer de la pràctica és introduir-se a poc a poc. Encara que parega supèrflua la tasca del xiquet/a, durant l'acte s'està aprenent el respecte a l'arma, la posició, les precaucions, com s'ha de mantindre la metxa, els passos a seguir, etc. L'adolescent que coneix bé la tècnica és un potencial adult que dispararà com cal i amb els menors riscos possibles. A banda, estimarà l'acte i disfrutará de les tradicions i usos folklòrics de la seua comunitat.

Quan es dispara "de particular" -sense càrrec- tradicionalment les funcions solien anar canviant, de manera que disparaven els dos o tres mosqueters que participaven conjuntament al voltant d'una arma. Això varia en el cas del capità. En totes les "filaes" la "quadrilla" sol acompanyar al capità a tots els actes i també a la "disparà", però en els Mosqueters cada company agafa una funció -la qual pot anar també variant- i creen una comitiva en la qual l'únic que dispara és el capità, i la resta s'encarreguen de tot el procés, des de carregar fins a ocupar-se de les metxes que cauen al sòl, posar enceb o preparar el que calga. En definitiva, dels passos que en la comitiva de qualsevol "filà" poden fer una o dos persones a fi que el capità no pare de disparar, en els Mosqueters se n'involucren més de cinc com a mínim. Se solen portar tres mosquets o més perquè mentre uns el carreguen, els altres preparen i el capità dispara sense parar.

Totes les tasques de la "disparà dels Mosqueters" les pot acabar fent una persona -excepte portar les metxes i la pólvora conjuntament-, però és més còmode, divertit i tradicional disparar en comunió amb altra gent. Aquest caire social està en perill, ja que la legislació obliga a vincular als participants a uns quilograms de pólvora i armes concretes, que en teoria no poden canviar de mans entre els membres de la "quadrilla" com solia passar abans.

A banda de la presència dels xiquets, afortunadament també han desaparegut altres pràctiques existents, com fumar mentre es disparava, ja que qualsevol espurna podia detonar-ho tot, i encara així no hem tingut notícia de cap accident greu. Caldrà consultar més a fons els registres de la Junta de Festes. També actualment, solament pot participar personal acreditat prèviament a partir de la documentació exigida, que comporta permís d'armes i el curs homologat. Per tal de fer més segures les pràctiques, també ha desaparegut la detonació grupal; açò és, molts mosqueters disparant a la vegada. En el cas de la nostra "filà", hem pogut comprovar que tradicionalment disparaven diversos mosquets alhora, sense interferir uns en altres però al mateix temps en files de tres, quatre i fins a més components en els carrers més oberts com la plaça de l'Ajuntament.

Figura 10. Comitiva del capità disparant i fumant. Imatge extreta del documental: +150 anys Mosqueters. Anterior a 1859. Bocairent.

Figura 11. Quatre mosqueters disparant a la vegada davant de l'Avenida. Any 1963. Foto extreta del lloc web de la "filà": <http://www.mosqueters.com/>

Encara que a altres "filaes", i a altres poblacions, es manté allò de disparar tots a la vegada, en els Mosqueters per por a incomplir alguna llei, o per la inestabilitat que dona la pólvora amb les metxes, sense saber ben bé perquè, s'ha anat perdent. Mentre que a altres "filaes" i pobles la llei no ha sigut un problema, els successius tocs d'atenció per part dels encarregats de la "disparà" han fet que les disparades conjuntes dels Mosqueters es reduïsquen a fets anecdòtics en arribar a la plaça de l'Ajuntament, on l'espai és més ampli. Abans els mosquets sonaven en sin-

cronia durant tot el recorregut. La postura d'aquest treball reivindica poder disparar més de dos mosquets a la vegada pel caràcter visual i tradicional que representa, demostrat per les fotografies que hem pogut veure.

En síntesi, tot el que hem explicat referent al sistema de "metxa i enceb", és el que, a parer nostre, conforma el que hem definit com a "disparà dels Mosqueters". Una pràctica diferenciada tècnicament de la resta, que utilitza elements i sistemes tan antics com la clau de metxa, amb totes les connotacions de procedència que li suposem. A banda dels aspectes tècnics, aquesta pràctica està envoltada de tot un corpus de normes no escrites que passen de generació en generació mitjançant la tradició oral i la posada en pràctica de l'activitat anual.

Respecte a la participació femenina en la "disparà", en l'actualitat afortunadament les dones gaudeixen de la festa en el mateix grau de participació que els homes, almenys sobre el paper. Excepte la presidència de la Junta de Festes, les dones ja estan presents en tots els estaments de la festa. Tal vegada no en el mateix percentatge que els homes, i probablement quede molt per fer en aquest sentit, però la festa bocairentina en l'actualitat pot considerar-se igualitària quant a dret de participació. Un altre tema, en el qual no entrarem, és el de les "quadrilles" mixtes i l'organització de cada "filà", que pel que hem pogut saber ja s'han pres algunes decisions en aquest sentit.

Pel que fa a la "disparà", no hem pogut tindre accés als arxius de la "filà", però l'índex de participació femenina no és comparable a la masculina, ni als Mosqueters ni enlloc. Sí que està completament permesa la participació, com en tots els actes, però les mosqueteres -en general- únicament solen participar quan són capitanes i immerses dintre de "quadrilles" mixtes.

També hi ha algunes joves que participen sense càrrec, però lamentablement no és el més comú. Malauradament tampoc trobem "quadrilles" femenines que isquen a disparar assíduament. Això no obstant, des d'aquest treball volem incentivar, siga de manera mixta o autònoma, la incorporació femenina a la "disparà". Creiem que és una necessitat atraure d'alguna manera més participació general a l'acte, però indiscutiblement s'ha d'intentar amb més força motivar a totes aquelles dones que tinguen interès a participar.

Conclusions

En el present article hem tractat de resumir els aspectes més interessants del nostre treball de màster. És evident que al tractar-se d'una anàlisi patrimonial, la tasca tècnica que incorpora el TFM és molt extensa i densa, i per tant hem hagut de deixar fora aspectes tan importants com la posada en valor de la "disparà" o tot el context explicatiu de la festa. A banda, al nostre treball de màster, també incorporàvem una anàlisi sobre la importància social de l'acte, el valor etnològic que té, així com una revisió sobre com s'està tractant la pràctica des de les institucions o de la legislació general que s'hi aplica.

Basant-nos en totes aquestes ferramentes desenvolupades particularment en el treball final, hem pogut constatar

mitjançant diversos mecanismes que la "disparà dels Mosqueters" apleix les tres normes d'or del patrimoni immaterial per a ser considerat com a tal: valor històric, dimensió social i funcionalitat. D'una banda el valor històric ha estat l'aspecte central d'aquest article. A parer nostre, les evidències presentades justifiquen que la "disparà dels Mosqueters", pot vincular-se directament amb la pràctica armamentista -com a únic vestigi actual quant a modalitat i tècnica de salva- tant de les festes patronals com de les parades militars del segle XVII.

Figura 12. Mosquetera disparant en la dècada dels anys 1980. Foto extreta del web de la "filà": <http://www.mosqueters.com/>

Per altra banda, pel que fa a l'anàlisi de la dimensió social de l'acte i la funcionalitat que presenta en l'actualitat, els hem hagut de deixar fora d'aquest article. Això no obstant, tal com demostrem al nostre treball, la societat bocairentina assimila la "disparà dels Mosqueters" com una pràctica diferenciada, encara que siga solament pel soroll dels mosquets. I pel que fa a la funcionalitat actual, només cal observar la "disparà" per comprovar que l'acte està més viu que mai quant a participació dels Mosqueters, a pesar de les nombroses traves administratives i legislatives vigents. Per tant, d'acord amb el que hem presentat ací, més el que hem hagut de deixar fora, podem afirmar que estem davant d'un actiu patrimonial de caràcter immaterial, el qual cal conèixer, difondre, respectar i mantindre el més invariable possible.

Finalment, volem assenyalar que hem tractat d'extraure les parts més interessants i curioses del nostre treball a fi de no avorir als lectors i lectores, i alhora intentar apropar-los a algunes hipòtesis difuminades o confuses que hem trobat, com l'origen o l'orde de participació de la "filà". Esperem no haver decebut amb les nostres línies, i poder explicar més avant i amb més detall aspectes de la "filà" també tractats al treball universitari com la indumentària, la gastronomia, els "masets", la música o l'armament característic.

Per descomptat, també animem a tot el món a que s'apropi a la pràctica que hem descrit -mosqueters i no mosqueters-, ja que únicament amb el coneixement i difusió del nostre patrimoni, especialment l'immaterial, podrem mantindre vives les nostres arrels com a poble.

Carles Nájjar Francés

LA VISITA DE VALLE-INCLÁN A BOCAIRENT

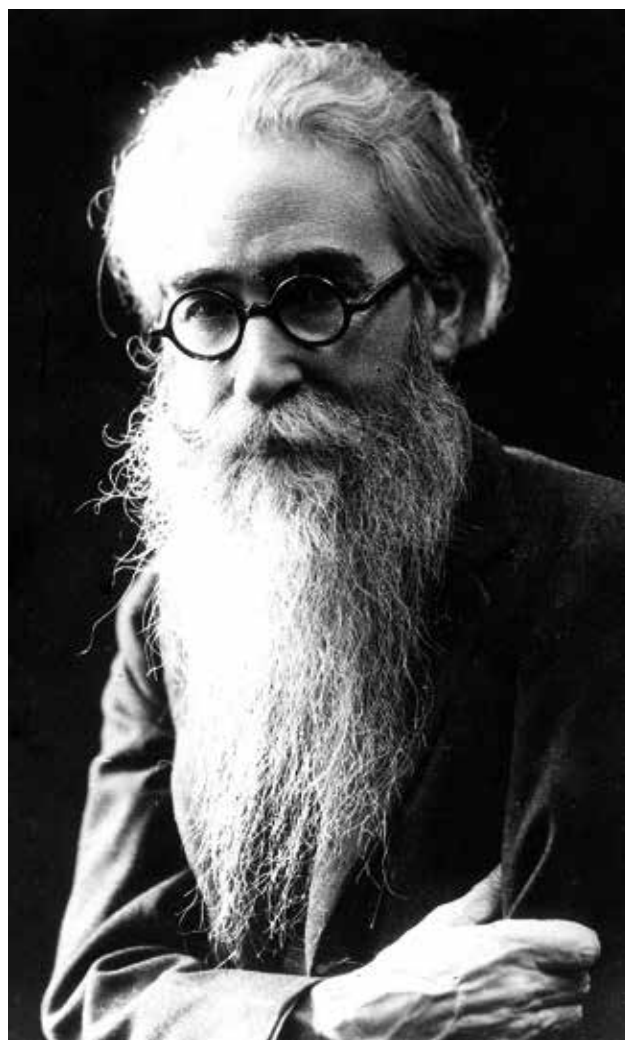
L'any 1911 el destacat membre de la Generació del '98 va visitar Bocairent amb l'objectiu de recórrer el lloc on havia tingut lloc la batalla de Camorra.

La figura de Valle-Inclán

Ramón Valle Peña va néixer el 28 d'octubre de 1866 a Vilanova de Arousa (Pontevedra), procedent d'una família de noble llinatge que ja no gaudia de bona situació econòmica. Entre els seus avantpassats il·lustres es trobava Francisco de Valle-Inclán, de qui va prendre el seu nom artístic. Valle-Inclán va iniciar la seua formació sota la tutela del seu pare i del catedràtic Jesús Muruáis, que va exercir sobre ell una gran influència en els primers anys. Posteriorment es va matricular en la Facultat de Lleis de Santiago, encara que més que als estudis es dedicava fonamentalment a participar en els cercles culturals gallecs. A la mort del seu pare es va traslladar a Madrid i allà va continuar la seua incipient labor literària. També va col·laborar amb diverses publicacions, com "El Globo" o el "Heraldo de Madrid".

En 1892 va marxar a Mèxic. A Veracruz va mantindre relacions amb periodistes dels diaris locals amb els quals col·laborava. Prompte va marxar a la capital mexicana, on va adoptar el nom de Valle-Inclán i va entrar en contacte amb el Modernisme. Després d'una temporada a Cuba va tornar a Galícia en 1893, i al 1896 es va instal·lar a Madrid. Són els anys del desastre colonial, però també un temps fecund en talents literaris en el qual es practicava i s'idealitzava la vida bohèmia marcada tant per les tertúlies com per les dificultats econòmiques. Entre els contertulians de Valle-Inclán destaca el més representatiu de la intel·lectualitat de l'època: Benavente, els Baroja o Azorín. Es va convertir en un personatge famós i la fama de les seues anècdotes es va estendre pels ambients culturals madrilenys. El seu fort caràcter el va portar a ser protagonista de diverses baralles. A causa d'una d'elles, esdevinguda al *Café de la Montaña* en 1899 amb l'escriptor Manuel Bueno, per una desafortunada bastonada se li va infectar el braç esquerre, que finalment se li va haver d'amputar.

En 1907 es casava amb l'actriu Josefina Blanco y Tejerina, a la qual acompanyarà en nombrosos viatges per diversos països com l'Argentina, Xile o l'Uruguai. En 1909 Valle-Inclán va visitar Navarra i allí va entrar en contacte amb destacades personalitats del moviment carlista, el

que va donar lloc a un tradicionalisme que el va portar en 1910 a voler presentar-se com a candidat de la Comunió Catòlica-Monàrquica pel districte de Monforte de Lemos, candidatura mai concretada ja que Galícia no va arribar a presentar candidats del partit carlista.

A la Primera Guerra Mundial va fer costat a l'exèrcit aliat, vivint algun temps a França i visitant en diverses ocasions el front bèl·lic com a corresponsal de "El Imparcial". Al

començament dels anys '20 va tornar per poc temps a Mèxic, i de nou a Madrid, i contagiats encara de l'esperit revolucionari mexicà, els seus discursos i actes de protesta contra la dictadura del general Primo de Rivera van acabar per costar-li una breu estada en la presó. Amb l'arribada de la II República, es va presentar a les eleccions pel Partit Radical d'Alejandro Lerroux, però no va aconseguir l'escó. En 1932 es va divorciar de la seua esposa i va ser nomenat director del Museu d'Aranjuez i President de l'Ateneu de Madrid. El govern de la Segona República el va nomenar Conservador del Patrimoni Artístic Nacional, però el seu enfrontament amb el Ministeri corresponent a causa de l'abandó dels palaus i museus que estaven sota la seua custòdia i direcció el va portar a dimitir.

En 1933 va ser Director de l'Acadèmia Espanyola de Belles Arts a Roma.

Va morir el 5 de gener de 1936 a Santiago de Compostel·la.

Valle Inclán va ser membre de la Generació del '98, i la seua obra s'emmarca dins del modernisme i decadentisme, amb un ric tractament del llenguatge. Va ser impulsor de l'esperpent amb "Luces de bohemia", "Divinas Palabras" o "Martes de carnaval", fent un enfocament deformat de la realitat espanyola i emfatitzant els seus postulats crítics en mostrar els aspectes més grotescos.

La personalitat de Valle Inclán és summament complexa: somiador, aficionat als contes i llegendes galaiques, a les gestes heroiques i als ideals utòpics. Se sentia atret per allò irracional i esotèric. En les seues obres ens ha deixat abundants mostres del seu interès i fascinació pels fenòmens sobrenaturals i la càbala. En molts aspectes és un típic escriptor de fi de segle, però sempre original. Portava la veu cantant en les tertúlies i li agradava mostrar-se independent i altiu, com un "*enfant terrible*" que es distingia a més per la seua vestimenta. En conjunt, com han destacat molts dels seus contemporanis, portava una vida teatral que es desenvolupava darrere d'una màscara.

La batalla de Camorra

La batalla que va tindre lloc al pla de Camorra el 22 de desembre de 1873 s'emmarca en el context de la Tercera Guerra Carlista (1872-1876), i va enfrontar a les forces carlistes comandades per José Santés, i les forces governamentals republicanes, comandades per Valeriano Weyler. L'enfrontament, que ja va tindre una lluita prèvia el dia anterior als pinars del Racó, va fer-se el dia 22 de desembre, i encara que les forces carlistes eren tres vegades més nombroses que les republicanes, la batalla va resultar una victòria per a les tropes de Weyler.

Acabada la batalla, fou el torn dels bocairentins, que acudiren en massa buscant ferits als quals ajudar. Es van instal·lar tres hospitals de sang: a l'ermita del Sant Crist, a l'Hospital de la Vila i a la casa del Pòsit, recollint-se roba, aliments i medicaments, a més de reunir vora 300 llits. La Creu Roja d'Alcoi, que va acudir a socórrer els ferits, va manifestar al jutge municipal, José María Calabuig, i al secretari, José Lloret Berenguer, que el nombre de cadàvers

encontrats era de setanta-set (45 de carlistes i 32 de la tropa), soterrant-se seixanta-dos dels mateixos en una fosa propera al Sant Crist (36 carlistes i 26 de la tropa) i els quinze restants al cementeri (9 carlistes i 6 de la tropa).

El carlisme i Valle-Inclán

El període comprés entre 1908-1910, corresponent a les dates de publicació de les novel·les de la Guerra Carlista, sol acceptar-se com l'etapa de militància política de Valle-Inclán en l'històric partit carlista. Aquest període pot ampliar-se sense cap dubte fins a la I Guerra Mundial. Es poden enumerar i documentar declaracions, actituds i episodis concrets que, al marge de la imatge grandiloqüent que caracteritzava l'escriptor, revelen la seua

concepció de la història, la societat i la política assimilables, fins i tot en els seus termes, a la que defensava el carlisme. Cenyint-nos a fets concrets, podem destacar la seua duradora amistat amb l'aristocràtic Joaquín Argamasilla, amfitrió de l'escriptor en el seu primer viatge a Navarra i el País Basc en 1909 (tornaria reiterades vegades), com també les cartes personals que des de l'Argentina escriu a Azorín, en les quals declara obertament el seu tradicionalisme, igual que farà, ja de retorn del seu viatge americà, en una entrevista per al catòlic "El Debate".

També podem assenyalar alguns fets destacats de l'any 1911. Un any que té com a pòrtic la participació de l'escriptor en el famós homenatge del Frontó Jai-Alai (8 de gener), en el qual apareix al costat de les més altes personalitats del carlisme (Vázquez de Mella i Salaverry, entre elles). També l'estada de Valle-Inclán a Barcelona en 1911 amb motiu de l'estrena de "Voces de Gesta. Tragedia pastoral" (18 de juny), acollit amb unànime aplaudiment de la premsa del partit. L'estada a Barcelona va estar precedida d'una altra estada a València molt significativa, i de la qual es conserven un bon grapat d'entrevistes i homenatges en els cercles jaumistes (Jaume de Borbó va ser l'hereu de Carles VII, mort en 1909), en els quals va ser rebut com a correligionari.

Però aquesta actitud militant és, d'altra banda, conjuntural. Les dissensions internes del partit, que van desembocar en l'escissió protagonitzada per Vázquez de Mella arran del conflicte que va dividir als carlistes en germanòfils i aliadòfils, probablement van inclinar a Valle-Inclán a abandonar la seua activitat política. Però aquest abandó no s'estén necessàriament en la seua visió tradicionalista de la vida, a la qual va romandre fidel fins i tot quan semblava estar en les antípodes ideològiques.

En definitiva, el carlisme reunia, per la seua marginalitat, la seua aurèola romàntica i el seu recent passat bèl·lic, els trets estètics suficients per resultar atractiu a una personalitat com la de Valle-Inclán. Però sense minimitzar aquesta dimensió, el carlisme tenia un objectiu prioritari: soscavar els principis de l'estat constitucional, burgés i liberal que, al seu judici, encarnava la branca dinàstica regnant. És a dir, el carlisme com a força minoritària i radical era per a Valle-Inclán, igual que per a uns altres, l'anarquisme, la fórmula que li permetia manifestar nítidament el seu desacord amb la política vigent i amb la seua pròpia societat.

La gira valenciana de Valle-Inclán

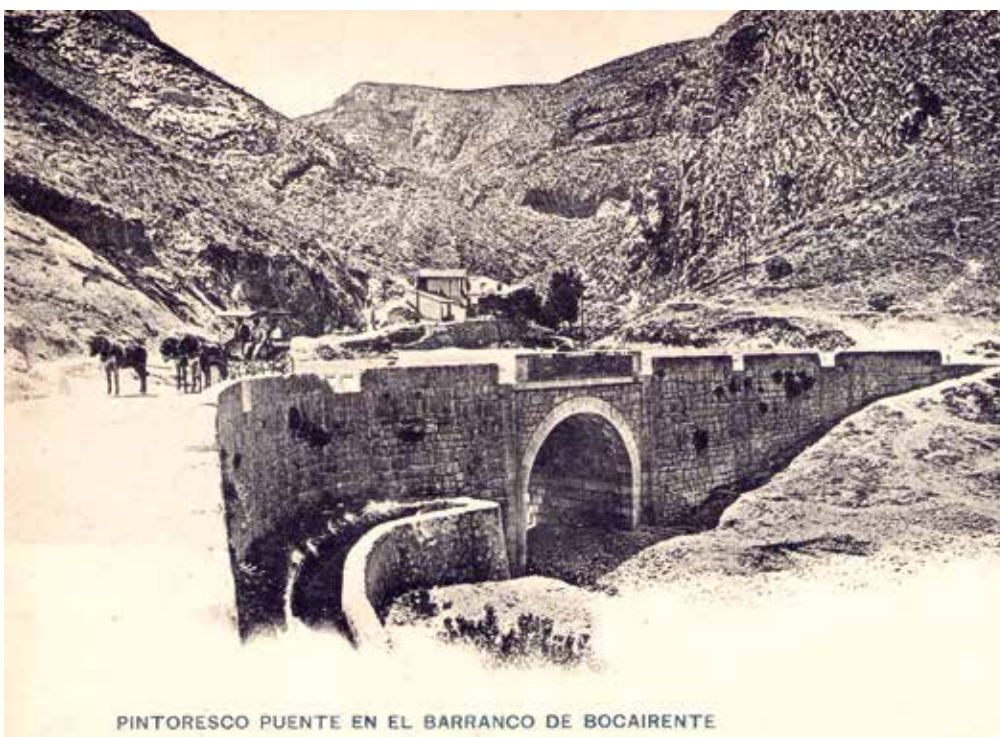
A finals de maig de 1911 Valle-Inclán va arribar a Valencia, on el dia 29 va fer una conferència en el Cercle de Belles Arts, titulada "Concepto de la vida y del arte". Així recollia al dia següent el "Diario de Valencia" la celebració de la conferència: *"El local resulto insuficiente pues se hallaba, no solo ocupado por gran número de artistas, sino por numerosos intelectuales que acudieron ávidos de escuchar la autorizada palabra del eximio poeta. El presidente del Circulo, Don Antonio Fillol, en breves palabras hizo la presentación del conferenciante y acto seguido ocupó el Sr. del Valle-Inclán la tribuna y dijo: Honrado por la invitación del Circulo de Bellas Artes, he de dirigiros la palabra a vosotros, artistas de Valencia, la ciudad en donde parece revivir la vida apasionada e intensa de una de aquellas ciudades del Renacimiento",* continuant després amb la seua dissertació al voltant dels conceptes de la vida i de l'art. Afegirem que *"Durante el curso de la conferencia fue diferentes veces interrumpido el orador con nutridas salvas de aplausos, que se convirtieron en calurosa ovación al terminar, quedando la distinguida concurrencia verdaderamente complacida y satisfecha del hermoso trabajo del Sr. de Valle-Inclán, en el que puso de manifiesto de una manera elocuente los profundos conocimientos que atesora"*.

A la mateixa edició que apareixia la notícia de la conferència, el "Diario de València" també va publicar: *"Anoche tuvimos la satisfacción de recibir la visita de nuestro queridísimo amigo el insigne literato don Ramón del Valle-Inclán. Acompañado del Jefe Regional Don Manuel Simó, subió al Círculo, en donde fue recibido con una estruendosa salva de aplausos por los que en aquel momento se encontraban en el local. Recorrió los salones y se mostró encantado, elogiando cumplidamente las instalaciones de nuestro Circulo Central. Después estuvo en nuestra Redacción, en donde tuvimos el honor de estrechar su mano y oír de sus labios palabras de aliento en nuestra ruda empresa [...] Accediéndose a los deseos manifestados por el jefe Regional, Sr. Simó, mañana a las 6:30 de la tarde dará don Ramón del Valle-Inclán una conferencia en nuestro Circulo Central"*. El Círculo Central era la seu del carlisme a València, moviment encapçalat a la ciutat del Túria per Manuel Simó Marín, creador a més del "Diario de Valencia" com a òrgan del partit jaumista, dins del carlisme.

L'1 de juny eixe diari informava puntualment de la conferència de Valle-Inclán a la seu carlista, desfent-se en elogis cap a la seua figura: *"Desde mucho antes de la hora anunciada los espaciosos salones y dependencias contiguas se hallaban completamente ocupados por extraordinario concurso, ávido de escuchar la cálida palabra del ferviente admirador de la raza siempre noble y siempre indómita. Entusiasta y ensordecida salva de aplausos anunció la llegada del eximio escritor, a quien acompañaban el Jefe regional, Don Manuel Simó; el presidente de la Junta provincial, Don Antonio Colomer, y varios señores de dicha entidad y de la Junta del Círculo. Subió al estrado Don Ramón del Valle-Inclán entre grandes aplausos, y el Sr. Simó hizo su presentación en breves y sentidas frases. En medio de un silencio sepulcral comenzó su conferencia el Sr. Valle-Inclán"*, publicant a continuació un resum de les paraules de l'escriptor.

La visita a Bocairent

Després d'haver donat les conferències a València, Valle-Inclán es va traslladar a Bocairent, ja que volia visitar la zona on s'havia fet la batalla de Camorra. El "Diario de Valencia" ho recull així als "Ecos de sociedad" del 3 de juny de 1911: *"Valle-Inclán a Bocairente. Hoy marcha a Onteniente, la Estrella valenciano... desde cuya ciudad se dirigirá a la villa de Bocairente. Va acompañado del jefe regional de los valencianos, D.Manuel Simó, y de un redactor del Diario de Valencia. Ha mostrado vivos deseos el ilustre literato de recorrer los lugares en que se dio la acción de Bocairente contra el general Weyler. A su regreso visitará el Sr. Valle-Inclán los Sielos de Burjasot y el Pla de Quart."*

PINTORESCO PUENTE EN EL BARRANCO DE BOCAIRENTE

Seguramente el exquisito cronista de la epopeya carlista evocará recuerdos de la historia patria y escribirá nuevas páginas, gloria de las letras castellanas".

El 6 de juny el mateix diari publicava que Valle-Inclán i Manuel Simó arribaren a les quatre de la vesprada a l'estació de tren, on els esperava el redactor del "Diario de Valencia", que seria qui faria la crònica de la visita. Viatjaren en tercera classe per desig de l'escriptor. Després de gaudir de les vistes del viatge, arribaren a Xàtiva i agafaren un altre tren que els va dur a Ontinyent, on els esperava un comitè de recepció. D'allà es traslladaren a "La Barraca" de Manuel Simó, descrita així pel cronista: "Sobre una suave colina que descuella un buen número de metros en la que está ausentada la población rodeada de un pequeño parque cuajado de rosas y azucenas se destaca un edificio blanquísimo de severo estilo gótico que trae a la memoria el de la Lonja de nuestra ciudad". El cronista no estalvia detalls de les instal·lacions (menjador, llits, lavabos, llum elèctrica...) ni de la falta d'apetit de Valle-Inclán: "La respetable madre de los Sres. Simó, obsesionada por la falta de apetito del Sr. del Valle-Inclán, tomaba un verdadero disgusto cada vez que el ilustre publicista rechazaba uno de los succulentos platos que cualquiera de los respetuosos sirvientes de aquella cristiana familia, constituida según las patriarcales costumbres de antaño, le ponía delante. Y los disgustos eran muchos porque la serie de platos era interminable, circunstancia más de admirar si se tiene en cuenta que la noche de autos era la de un día de abstinencia de carne y que Onteniente no es puerto de mar... por ahora. Bien es verdad que Valle-Inclán es un huésped desesperante para quien toma a pecho que sus invitados no coman; porque el Sr. del Valle-Inclán pasa dos o tres días sin probar bocado y los que más come, suele tomar un huevo pasado por agua, una taza de café sin azúcar y un par de galletas".

La descripció que fa des d'aleshores el cronista la reproduïm íntegrament des del moment en què s'alçaren els viatgers per a anar a Bocairent fins el moment de la seua tornada a València:

"Con gran sentimiento por dejar tan amable compañía, nos fuimos cada cual a su dormitorio con la amenaza de Don Manuel de que a las 5:30 nos despertaría. // Así fue. A las 5:30 de la mañana unos ligeros golpes dados por Don Manuel en la puerta de nuestra habitación fue el toque de diana y botasillas. // El cronista ya estaba en pie: no había podido resistir la tentación de admirar el paisaje y se había levantado para ver desde la ventana el magnífico espectáculo de un amanecer en aquellas sierras en que la providencia de Dios ha puesto toda la belleza de una vegetación exuberante. ¡Qué admirable espectáculo! ¡Si supiera describirlo...! // Mientras don Ramón se preparaba para la partida, Pepe Simó confeccionó un ramo con las más preciosas flores de aquel delicioso parque, con tal cuidado, con tan devota admiración, que a la legua se admiraba el amoroso destino que había de darle tan delicioso presente.

Después de un sabroso desayuno, a las 6:30 de la mañana salimos de la residencia veraniega de los Sres. de Simó con dirección a Bocairente. // Íbamos en el coche el Sr. del

Valle-Inclán, Don Luis Tortosa (cunyat de Manuel Simó), Don Manuel y Don José Simó, un criado y el cronista. // El coche, una modernísima jardinera de campo, iba tirada por una briosa jaca negra y una noblota yegua torda, más que guiadas, hipnotizadas por Pepe Simó. // ¡Qué habilidad tan portentosa la de este distinguido sportsman! // Con la intención hacia volver graciosamente a aquellos briosos animales en las innumerables, rapidísimas y atrevidas curvas del camino. // Quitaba el hipo ver que el coche, al girar, rozaba con las ruedas traseras el chato guardacantón que nos separaba del abismo.

El camino a Bocairente, una de las carreteras mejor cuidadas de la provincia de Valencia; pero de un trazado inverosímil por la circunstancia de que ha de atravesar barrancos, lomas, cuestas rapidísimas, cumbres y vertientes. A la mitad del trayecto, encontramos a don Faustino Simó y Don Antonio Colomer, que iban en un cabriole con Antonio Cuesta, veterano del ejército legitimista en la última guerra civil. En una hora recorrimos los trece kilómetros de carretera que separa Onteniente de Bocairente.

El aspecto de esta populosa villa, no ofrece novedad al que haya estado en Cuenca, su emplazamiento es muy parecido. // Alrededor de un elevado montículo, están puestas las casas como si las hubieran colocado con el propósito de adornarlo. // A la entrada del pueblo esperaban la llegada de Don Ramón del Valle-Inclán y don Manuel Simó, el alcalde Don Enrique Beneyto, mosén Vicente Ramón Tudela, el rico hacendado Don Gabriel Aynat, el concejal legitimista, Don Vicente Gisbert, Don Francisco Botella, Don Facundo Domenech, y Don Tomas Bañó, otro veterano del ejército de Don Carlos.

Después de los saludos y presentaciones de rubrica, nos fuimos juntos--excepción hecha del señor alcalde --hacia el Ermitorio del Santo Cristo, que está emplazado en la cúspide de un cerro mucho más alto que en el que se halla la población. // Tuvimos, pues, que descender hasta un frondoso barranco para volver a subir al Ermitorio. // ¡Qué ascensión, Dios mío! // Allí es donde se encuentra la justificación del aeroplano y el globo dirigible. // El Sr. Aynat, cuyas atenciones fueron innumerables, tenía preparadas unas acémilas para que subiéramos cómodamente a aquellas alturas. // Todos temimos que el Sr. del Valle-Inclán no se atreviese a remontar aquel agudísimo cono; pero ¡ca!, en cuando nos dijo que había recorrido a pie y sin fatiga las 17 leguas que hay de Madrid a Toledo por Illescas, nos convenció de la inutilidad de los animales y nos puso en el compromiso--al cronista al menos--de renunciar a su benéfico auxilio. // Gracias a que el cielo estaba encapotado y el viento era fresco en aquellas alturas, si no nos liquidamos. // En el camino fuimos alcanzados por mosén Joaquín Bañó, vicario de la parroquia, quien se unió a la comitiva.

El Ermitorio del Santo Cristo es una verdadera iglesia // Grande, espaciosa, bien cuidada, tiene a derecha e izquierda, respectivamente, la casa para el capellán encargado del culto y una hospedería con varias habitaciones y cocina común alrededor de un patio interior, en el centro del cual está un pozo que sirve para extraer agua del aljibe. // A la hospedería concurre mucha gente de los pue-

blos de nuestra provincia, de la de Alicante y de la de Albacete, pues la devoción a la sagrada imagen es grandísima en una comarca de dilatado radio. // Y esa devoción es notoria por el signo de notoriedad más elocuente: el dinero que los devotos dan para el culto.

Desde la replaza de acceso a la Ermita se divisa un panorama esplendido que el cronista renuncia a describir, porque sería inútil: no os formaríais idea de aquella magnificencia. // Tal vez don Ramón os sirva ese obsequio, y entonces, ¡ah, entonces!, entonces sí que veréis el panorama como si estuvierais en el Ermitorio del Santo Cristo de Bocairent. // En el último tramo del interminable zigzag que forma la ancha senda, esperaba a los señores del Valle-Inclán y Simó, el bondadoso capellán del Ermitorio, mosén Joaquín Castelló.

Después de brevísimos momentos de descanso en la meseta, entramos en la Ermita, en donde oímos la Misa celebrada por mosén Vicente Ramón Tudela Silvestre, ayudado por Don Faustino y Don Manuel Simó. // Y, después de cumplidos nuestros deberes religiosos, comenzamos a cumplir el propósito objeto de la excursión: ver los lugares del combate del 20 y 21 de diciembre de 1873 entre los hombres de Santés y los de Weyler (en realitat, els combats van fer-se el 21 i 22 de desembre).

Nuestros cicerone Antonio Puerto y Tomas Bañó, testigos presenciales de aquellos hechos de armas, iban resaltan-

do con encantadora sencillez, con un pintoresco lenguaje que oía con deleite, el Sr. del Valle-Inclán, los detalles de la acción; señalaba con seguridad absoluta el sitio en que Weyler emplazó sus dos únicas piezas de montaña, cuyos primeros disparos no tuvieron otro objeto que el de invitar a las fuerzas legitimistas a que desalojaran la población; nos señalaron poco a poco el itinerario de una y otra fuerza, el sitio en que cayó un herido carlista a quien sacaron los ojos dos desalmados de Bocairent, uno de los cuales murió en presidio y el otro en lejanos países, proscripto en la miseria.

Antonio Puerto, al señalarnos un sitio, nos contó un episodio del que fue protagonista y que os referiré sucintamente. // Él era cabo de la compañía sagrada, tenía 16 años; iba disperso con cuatro individuos de su cuerpo, mas jóvenes que él, cuando vieron venir contra ellos a dos guardias civiles de caballería; apresuradamente se apercibieron a la defensa formando una especie de cuadro, de diminuto cuadro; juntaron las cinco espaditas y se hicieron fuertes en espera de los acontecimientos. // Estos no tardaron en desarrollarse. Los civiles cargaron sobre el grupito, de este salieron varios disparos que hicieron blanco en uno de los guardias el cual cayó exánime en tierra e hirieron a un caballo. El Guardia Civil ileso se rindió; le ataron a la cola del caballo sano con la brida del inútil y se lo llevaron a Santés, no sin antes haberse incautado del sable del guardia herido uno de los bravos arrapiezos. // El jefe carlista felicitó a los chicuelos, les dió cinco duros de gratifi-

cación y ordenó que entregaran el caballo y el sable. // La primera parte fue cumplida sin protesta; pero la entrega del sable provocó el enojo del que lo llevaba y se resistió en forma que Santés no tuvo otro remedio que dejárselo para que lo arrastrara aquella tarde, que era domingo, por las calles de Bocaliente, con tanto orgullo por su parte, como regocijo por la de los espectadores de aquel gracioso conjunto de un niño atado a un sable de caballería.

Absortos en el relato de aquellos dos héroes anónimos fuimos siguiendo a pie por el monte en dirección a "La Camorra," lugar en que se desarrollaron los acontecimientos más culminantes de aquella acción y que, por eso, le valió a Weyler el título nobiliario de conde de ese nombre. // En el camino, vimos en una depresión del terreno, el sitio en donde fueron enterrados 82 víctimas de aquella acción. (en realitat són 62) Pertenecían a uno y otro bando y los piadosos vecinos de Bocaliente les dieron allí cristiana sepultura. // Es una pequeña parcela señalada por un ribazo de piedra suelta y una cruz de madera rodeada de once cipreses y un olivo. // Allí rezó un responso uno de los sacerdotes que nos acompañaba. // Monte adelante llegamos muy lejos del Ermitorio, hasta el punto en que nuestros amables cicleros consideran a propósito para que don Ramón se percatase del desarrollo del hecho de armas objeto del viaje. // Allí volvimos a extasiarnos con la pintoresca narración hasta el punto que nos olvidamos no solo de almorzar, sino de tomar la cesta de las provisiones, no obstante ser las 10:00 de la mañana.

Volvieron los criados por ella al Ermitorio y sobre las acémilas, para dar más rápidamente satisfacción a nuestros desfallecidos estómagos, nos la trajeron en pocos minutos. ¡Qué cosas salieron de aquel precioso cesto! ¡Cuánto admiré la sabia previsión de la cariñosa madre de Don Manuel! // Comimos todos con voraz apetito tortilla, embuchado, queso, dulce...la mar de cosas; comimos todos menos el Sr. del Valle-Inclán, a quien no hubo medio de hacerle probar bocado. // Ese hombre incomparable se alimenta de ciencia, de arte, de todo, menos de materia.

Después del almuerzo emprendimos el regreso. // En el Ermitorio nos despedimos de mosén Joaquín Castelló y comenzamos el descenso. // ¡Qué bajadita de riñones! ¡Horrible! Es preferible la subida porque la senda está empedrada con canto rodado, crece la hierba en los intersticios y se resbalan hasta las moscas. // Pero todo se puede dar por bien empleado por lo magnífico de la visión que

se presenta. // El barranco frondoso, con las antiguas fábricas de mantas que hoy no se utilizan más que para el batanero; las nuevas fabricas movidas por la electricidad que parecen inmensas canarieras por tener los grandes muros literalmente cubiertos de cristales; los edificios colgando materialmente de las vertientes del monte: una decoración fantástica, en suma.

Ya en la plaza mayor de Bocaliente, nos despedimos de nuestros amables acompañantes y emprendimos el regreso a Onteniente. // Empleamos en el viaje una hora, llegamos a la de comer. // Tuvimos el honor de tener en la mesa al reverendo padre Felipe, fundador del colegio que dirigen los Padres Franciscanos en aquella ciudad. // De sobremesa nos visitaron los religiosos maestros y a las 3:00 en punto tomamos el coche para regresar a Valencia".

Valle-Inclán i Weyler

La figura de Valeriano Weyler és en certa manera ridiculitzada en l'obra de Valle-Inclán "Luces de Bohemia", un esperpent publicat en 1924. L'obra fa una denúncia moral, ètica, cultural, ideològica i estètica, sense pal·liatius, de la societat espanyola de l'època, on no hi ha lloc per al geni ni el treballador. Només pot prosperar en aquesta societat la gent canalla i la infàmia. Valle-Inclán posa de manifest la decadència d'Espanya i els espanyols, que vistos des de fora són un esperpent. Com diu en l'obra, "España es una deformación grotesca de la civilización europea."

"El Enano de la Venta" de l'escena IV de "Luces de Bohemia" és el general Valeriano Weyler, vencedor a la batalla de Camorra. Weyler va reprimir als treballadors i manifestants en la Setmana Tràgica de Barcelona en 1909, va ser Ministre de la Guerra i va crear un sistema de camps de concentració, o "trocha", per a detencions massives (al 1896 va acabar amb els intents independentistes a Cuba causant un considerable número de morts). Als anys '20 encara tenia una gran influència política per la seua amistat amb el rei Alfons XIII, encara que era bastant odiat per l'opinió pública. Se'l coneixia com "El Enano de la Venta" per uns poemes satírics de Juan Eugenio de Hartzenbusch i de Manuel del Palacio. Sembla que s'anomenava "enano de la venta" a aquell que amenaça i baladreja però no fa res.

Jairo Vañó Reig

BIBLIOGRAFIA:

- MILNER GARTLITZ, Virginia, Valle-Inclán y la gira de Valencia de 1911, dins de Anales de la literatura española contemporánea, Vol.26, nº3, Anuario Valle-Inclán I (2001), pp 795-824.
- SANTOS SAZ, Margarita, El compromiso carlista y su caja de resonancia dins de Introducción a la vida y obra de Valle Inclán, www.cervantesvirtual.com
- TADEO BLANCO, Emilio, Ramón del Valle Inclán, Luces de Bohemia. Estudio, www.edicionesmicomicona.es
- VAÑÓ REIG, Jairo, 140 anys de la batalla de Camorra, Revista-programa de Sant Agustí, 2016.
- Associació Cultural Lleó Ibèric Bocalient. www.aculliber.com
- Biblioteca Virtual de Prensa Histórica. <http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/busqueda.cmd>

EL BOCAIRENT

SUBTERRÁNEO. ALCABORES

EL RIEGO DE LA HUERTA DE LA FUENTE DE LA ALQUERIA. SIGLO XVII

BOCAIRENT. PARTIDA: LA HUERTA (2ª parte)

La primera parte la dediqué al alcabor del Riego de la Huerta (*Programa-Revista Moros i Cristians Bocairent 2020*). En ésta veremos todo lo relacionado con el riego, la acequia a partir del alcabor, la presa y la balsa de riego, normas de riego y otros.

El segundo espacio regado de importancia en Bocairent es el "Riego de la Huerta de la Fuente de la Alquería", que

pertenece a la cuenca del río Clariano. Del año 1650 se conserva un único "capbreu" de las aguas de este espacio regado, que sirvió para controlar el riego hasta mediados del siglo XVIII, según se deduce de las anotaciones marginales que sobre las transmisiones de la propiedad del agua aparecen en los márgenes del libro.

Dos detalles de la acequia. A la izquierda a la salida del Alcabor. A la derecha, una panorámica de otro tramo dirección a la Alquería. Fotos del año 1980.

Taula 2

Estructura del domini útil de l'aigua al
reg de l'horta de la font de l'Alqueria (Bocairent, 1651)

Freqüència (hores)	Propietari		Aigua	
	Nombre	%	Nombre	%
>2h	39	44'83	50 h 22'	13'52
2 h 1' - 5 h	24	27'59	86 h 15'	23'15
5 h 1' - 10 h	16	21'84	134 h 53'	36'21
<10 h	5	5'74	101 h	27'12
Total	87	100'00	372 h 30'	100'00
Tinença mitjana per propietari: 4 h 17'				

Font: AMB: Caja 31, Llibre Cappatró de l'Aigua, 1651. (Elaboració pròpia).

En este espacio hidráulico, el registro de los poseedores tendría una tradición anterior a 1651, ya que en muchas "capbreuacions" del patrón ahora disponible se hace referencia "a lo antecedent capatró".

En el Riego de la Huerta, el agua también se mide en tiempo fijo (horas) (1) se asigna a unas parcelas determinadas de regadío. Está documentado que el agua y la tierra se pueden vender conjuntamente, así como por separado. Numerosos escritos unen agua y tierra: "Un tros de terra horta que será un jornal de terra (...) en la cual li pertangue dos hores de aigua"(2).

Pero también aparecen registros que indican la existencia de un mercado del agua que hace que cambie la asignación del agua de una parcela a otra: "... els tres cuarts passen al bancal de la partida de la creueta de na Molina"(3). Es decir, en el momento del registro el propietario declara el agua que posee y la tierra que riega, aunque posteriormente se pueden separar.

Lavadero en la acequia delante de la Alquería, en el año 1991.

La tabla 2 muestra la estructura del dominio útil del agua en el Riego de la Huerta de "la Fuente de la Alquería en el año 1651". Se mantienen los mismos grupos de tendencia que en el riego del Collado, aunque desconocemos el caudal de ambos espacios. Según los registros del libro de aguas de la Huerta, con dos horas de agua de la balsa se pueden regar una media de un jornal de tierra (0,5 hectáreas), superficie mayor que la regada en el Collado. Por este motivo, la tabla de la Huerta muestra un mayor número de propietarios con más de 5 horas que el riego del Collado.

A lo largo del siglo XVII los pequeños y medianos terratenientes son más numerosos en el Collado que en el riego de la Huerta.

Después del lavadero de la Alquería, la acequia conduce el agua al cup del molino de la Alquería (hoy todo en ruinas). El cup está en buen estado de conservación.

Molino de la Alquería (en ruinas) s. XVIII, 9-8-1998

Cup molino de la Alquería, siglo XVIII, 9-8-1998.

- 1 La medida horaria de Bocairent convive con las medidas de tradiciones andalusíes de Novelda y Aspe, que utilizan los *azumbres* o *açumens*, que designan la octava parte del mediodía, es decir, 1 hora y 30 minutos. Esta medida también aparece en Elda o la Acequia de Marchena en Elche. Además, la *fila* también está presente en esta última huerta (Gil Olcina, 1993: 61-64. Pérez Medina, 1996: 347-359)
- 2 AMB: Caja 31, *Llibre cabreu del aygua del Rec. Del orta*. 1651, hoja 111v.
- 3 *Ibidem*, hoja 115v

Aunque brevemente, voy a comentar un poco la historia de estos molinos. Para ello añado unos datos extraídos de documentos del siglo XVIII, en los cuales se citan nombres y fechas de unos arrendamientos y otros temas.

Molino harinero del Barranco de la Huerta o de La Alquería o del Cipreret

Parece ser que había dos molinos harineros contiguos, siendo difícil distinguir uno del otro.

1790: Informe Fabian y Fisero. En La Solana. Casa Molino

24.06.1778: Antonio, Juan y Pedro Vañó arriendan el molino de La Alquería a Juan Bautista Ferre, maestro molinero, por 6 años (Juan Asensio Guillem)

29-12-1794: Partición bienes de Pedro Vañó Segura. Tercera parte de un molino harinero, llamado de la Huerta, bajo la heredad de la Alquería, propia de Magdalena Vañó, valorada su parte en 266 libras; le corresponde a Vicenta Vañó Ferre, doncella (Salvador Tudela)

31-12-1860: Partición bienes de Antonio Vañó e Inés Torró, consortes. 14 - Una tercera parte del molino nombrado de la Alquería, partida de don Jaime, que proindiviso se tiene entre esta herencia, Juan Vañó y Vicenta Vañó, consorte de Andrés Asensio, lindando con el río de la Huerta, con la acequia del riego de la Huerta y la Alquería de los herederos de Magdalena Vañó (Francisco Berenguer Tudela)

11-2-1817: José Belda Castelló y Martín Vañó Asensio, labradores, ceden en arrendamiento a Blas Ferre Castelló, maestro molinero, por dos años, un molino harinero de una muela, término de Bocairent, partida del Barranco de la Huerta, lindando con otro molino (Francisco Berenguer Tudela)

NOTA: A partir de aquí es difícil distinguir los dos molinos; está claro que había dos molinos harineros juntos o próximos.

14-5-1836: Partición bienes de Francisca Calabuig Calabuig, consorte de José Asensio Molina, hacendado. Muchas tierras y heredades. Entre los bienes: Dos terceras partes del molino harinero dicho de la

Huerta, término de Bocairent, partida de este nombre, lindando con tierras de los herederos de la Alquería, por mediodía y poniente con barranco de la Huerta, valorada su parte en 400 libras (Martín Melchor Calabuig) En otra herencia entra también la duodécima parte del Tinte del Pantano y la duodécima parte del molino harinero de Molina (después de Luna) en el barranco de la Fos.

26-1-1843: División bienes de Vicente Calabuig Molina y Caterina Calabuig, consortes: molino harinero titulado de la Huerta o Cipreret, con derecho de agua del riego de la Huerta, partida de la Huerta, lindando por levante con tierras de Josefa Belda, viuda, y de Juan Asensio, mediodía con la de Vicente Castelló Belda, y poniente, camino real de Alcoy. Valorado en 17.500 reales, para su hija Caterina Calabuig Calabuig, soltera y mayor de los 25 años (Martín Melchor Calabuig, f 49v-74)

NOTA: Fabian y Fisero, en 1790 señala el molino harinero del Cipreret en la Solana.

Bocairent. Parte inferior de la muela y restos del molino de la Alquería. Del año 1778. El 9-8-1998.

Ballester en la cueva del Molino de la Alquería. 9-8-1998.

Detalle de la presa/azud. Nace otra acequia que llega hasta la balsa del Riego de la Alquería. En el año 1991.

Y en el año 2018, la presa ya restaurada.

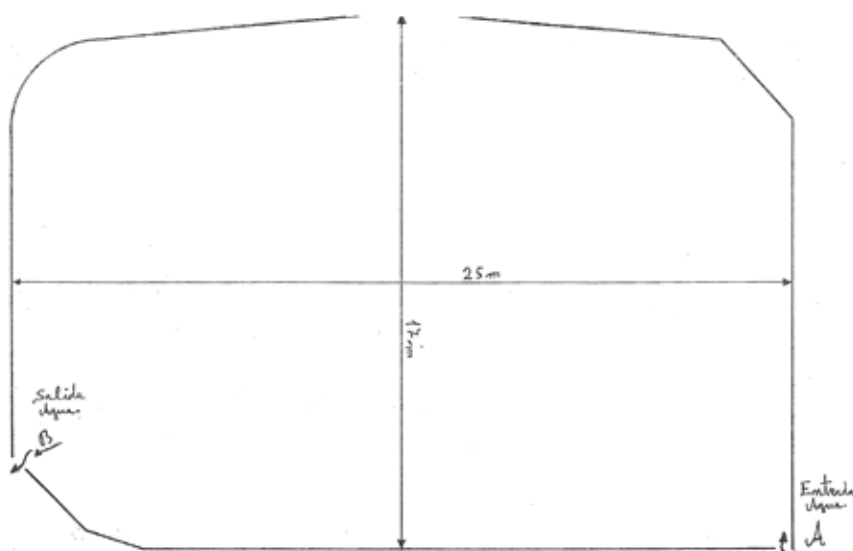
Lavadero delante de la balsa del Riego de la Huerta. En 1991.

>>
Acequia dirección al cup, molino nuevo o del Cipreret.
El 9-8-1998.

Esquema balsa de riego Partida de la Huerta

Balsa que: Partida del hoto	Escala: 1:1000
Topografía: R. Domínguez	Capacidad 800 m ³ aproximada
Fotografía: R. Domínguez	Julio 1991

Panorámica de la balsa del Riego de la Huerta, en 1980.

En las imágenes inferiores, el brazal nº4 y 8 con las normas y horas de riego que les corresponden a cada uno y los que riegan de estos brazaes.

Riego Mayor de la Huerta Brazal N.º 4
Empezará el Riego el 5.º día de Tanda de 18 horas a 9 noche y el 4.º día de las 7 horas a las 11 tarde, volverá a regar cada 10 días, salvo variaciones. Las horas de riego serán de 7 horas a 9 noche

- 1 Brigida Revart
- 2 M. Ines Molla Camus
- 3 Marija Vaño Vicario
- 4 Jose Silvestre Blaseo
- 5 Francisco Vaño Silvestre
- 6 Maria Vaño Silvestre
- 7 Josefa Molina Frances
- 8 Emilio Vaño Luna
- 9 Teresa Silvestre
- 10 Francisco Molina Doménech
- 11 Valentin Molina Doménech
- 12 Luis Benito Doménech
- 13 Francisco Silvestre = Rafael Carbonell
- 14 Joaquín y Pascual Puerto Espadas
- 15 Eduardo Pajarón
- 16 José Ascensio Vaño
- 17 Elip de Tenis
- 18 Sixto Belda Dominguez
- 19 Ayuntamiento
- 20 M.º Milagros Vaño Arapones
- 21 Jose Enquix
- 22 Enrique Vaño Pont

Fin de Brazal

Notas de Interes
Si le pasa el turno, no podrá regar asta el proximo, pero podrá hacerlo de madrugada, si hay sobrantes y terminando antes de las 7 horas, volviendo las presas tal como estaban, de lo contrario puede ser sancionado asta 5.000 pts.
¡Hay que ser prudentes! ¡Agua hay de sobra!

La Junta

Riego Mayor de la Huerta Brazal N.º 8
Empezará el Riego el 7.º día de Tanda de 16 a 21 horas y el 8.º día de 7 horas a las 17 horas. Cada 10 días volverá a regar, salvo variaciones.

- 1 Francisco Vaño Silvestre
- 2 Hijos de Vicente Silvestre
- 3 M.º Luisa Calabuig Martí
- 4 M.º Purificación Calabuig Martí
- 5 Vicente Bas Soler
- 6 Joaquin Sivera Belda
- 7 Francisco Carbonell Molina
- 8 Vicente Ferri Castello
- 9 Vicente Molina Pastor
- 10 Feo de Paula Molina Aleazar
- 11 Vicente y Jose Enquix

Fin de Brazal

Notas de Interes
Si le pasa su turno, no podrá regar asta el proximo, pero lo podrá hacer de madrugada, si hay sobrantes y terminando antes de las 7 horas, volviendo las presas tal como estaban.
Las horas de riego serán de 7 horas a 9 noche.
¡Hay que ser prudentes! Agua hay de sobra, así se evitiran las oportunas sanciones de asta 5000 pts.

La Junta

Veamos a continuación el capítulo 1 del Reglamento del Riego Mayor de la Huerta, sacado del que fue aprobado el 16 de mayo de 1909. En el año 2000 se hicieron nuevas copias basándose en el Reglamento del Año 1909. Por su extensión, sólo he puesto este primer capítulo.

REGLAMENTO para la administración, distribución y aprovechamiento de las aguas del Riego Mayor de la Huerta DE LA VILLA DE BOCAIRENTE PROVINCIA DE VALENCIA ALCOF 1909 Imprenta EL SERPIS Lapuente, 28	CAPITULO I De la propiedad, uso, régimen y aprovechamiento de las aguas. ARTICULO PRIMERO Las aguas que constituyen el patrimonio y pertenecen al Riego Mayor de la Huerta en el término municipal de la Villa de Bocairente, son todas las que fluyen en el Manantial que existe detrás de la Heredad dicha «La Alquería» propiedad de D.ª Mercedes Gisbert Cabanes, situada en la Partida de la Huerta, a la parte Sur de la Población. Los terrenos que usan las aguas de este Riego son los comprendidos en las cuadras de Regadío, conocidas bajo los nombres de Carrascalei, Alquería Casa Huerta, Foya de Empalau, Casa Blanca, Font de En Ferris, San Antonio Abad, Azagador de este nombre, Masarra, el Camp y el Cablesé. ARTICULO 2.º Estas aguas se utilizan para el riego de las tierras que tengan derecho a ellas, tomándolas por los partidores y conductos establecidos, y como fuerza motriz en los molinos titulados «Molino nuevo o del Siperet» y «Molino de la Alquería», únicos que en el día existen. Para la distribución de las aguas entre los regantes cuando hayan de pasar de un campo a otro, no podrá dejarse colocada más que una sola compuerta o partididor en la acequia general o en los brazales de riego por donde discurra el agua, con el fin de que pueda utilizarla el regante que se halle en turno después de haberla aprovechado el anterior.
— 4 — El regante que esté haciendo uso del agua, al terminar el tiempo porque tenga derecho a utilizarla en cada tanda, tendrá obligación de dejarla para el regante que le siga en turno en el mismo punto de la acequia donde la haya comenzado a utilizar para el riego, o bien dejarla correr libremente, para que se aproveche de ella el regante inferior. ARTICULO 3.º Al Molino titulado del Siperet situado en la jurisdicción de este Riego se le reconoce el derecho a utilizar como fuerza motriz, toda el agua que conduzca el brazal o acequia correspondiente durante los diez y ocho últimos días de la tanda de veinte y seis de que en la actualidad se compone aquel. Al otro Molino titulado de la Alquería o de la Huerta, se le reconoce igualmente el derecho a utilizar como fuerza motriz toda el agua de este Riego, durante los veinte y tres días últimos, de los veinte y seis de que en la actualidad se compone la tanda y en la propia forma con que la viene utilizando desde inmemorial. <i>En la actualidad ya no existen como tales.</i> ARTICULO 4.º La entrada de las aguas en los molinos o arriafectos establecidos en el Riego y en los que ulteriormente lleguen a establecerse, se hará precisamente en términos que no resulte ningún embalse o remanso en las acequias, siendo de cargo de los dueños de los respectivos edificios, el disponer y conservar dichas entradas de manera que satisfagan la expresada condición, respetando los derechos adquiridos. ARTICULO 5.º Las presas de toma de agua de la acequia general, o de sus brazales para el riego de las tierras, estarán abiertas a flor de agua o cuando más a diez centímetros más bajas que el nivel ordinario del agua en la acequia, quedando a cargo del Sindicato determinar las diferentes alturas entre ambos límites, según los casos y la situación y servicio que hayan de prestar las mencionadas presas. Se prohíbe toda plantación de árboles y arbustos a menos distancia de dos metros de las acequias o brazales de riego, no obstante lo cual se respetarán las plantaciones existentes al tiempo de	— 5 — comenzar a regir las presentes ordenanzas, siempre que no perjudiquen. ARTICULO 6.º Los gastos de reparación de la balsa, presas y brazales de este Riego, serán de cuenta de la Comunidad, y los de limpieza y monda de dichos brazales y sus presas a cargo de los respectivos propietarios. ARTICULO 7.º La propiedad de las aguas solo puede cederse o enagenarse temporal o perpetuamente, para utilizarlas en tierras huertas o secanas pertenecientes a las que constituyen la zona de que se compone el Riego Mayor de la Huerta. En el caso de la venta o cesión a que este artículo se refiere, para evitar todo perjuicio a tercero, el derecho del adquirente será a tomar el agua en el punto en que lo hacía el cedente o vendedor, pudiendo, para conducirla a sitio más lejano, hacer uso de las acequias que pertenezcan al Riego. ARTICULO 8.º No se establecerán en el Riego nuevas balsas o depósitos de agua sin permiso del Sindicato, que a su juicio lo concederá por escrito. Tampoco será permitido el establecimiento de nuevos lavaderos, sin permiso por escrito del Sindicato. Los existentes en la actualidad no podrán alterar el nivel ordinario de entrada y salida de las aguas bajo ningún pretexto sin previo conocimiento del guarda-acequero. ARTICULO 9.º El turno o tanda de este Riego es en la actualidad de veinte y seis días contados sin interrupción, salvo casos imprevistos, desde y hasta el día y hora en que principle y termine cada año el riego. No obstante el Sindicato podrá reducir a diez y nueve días y medio o a menos, según lo requiera, el caudal de agua. ARTICULO 10 Las aguas se pondrán cada año en tanda cuando así lo acuerde

— 6 —

el Sindicato. Fuera de las épocas de tandeo tendrá derecho todo interesado a utilizar el agua, siempre que se dé aviso previo al acequero para que pueda vigilar y denunciar cualquier abuso que en el aprovechamiento se verifique.

ARTÍCULO 11

Al tiempo de ponerse las aguas en turno se acordará la limpia de las acequias y presas por quienes corresponda, y su reconocimiento por el Sindicato, debiendo además antes de abrirse dicho turno quedar llena la balsa de la parte de Poniente del manantial o sea la que existe en la parte alta del Molino del Sipreret.

ARTÍCULO 12

La tanda en cada brazal no podrá interrumpirse hasta terminar todo el tiempo que disfruten los interesados en el mismo, y no tendrá opción a usar y disfrutar el agua en aquel turno el propietario que, avisado por el acequero con la debida anticipación cuando le llegare la tanda, hubiese manifestado no querer regar.

ARTÍCULO 13

Siempre que el derecho al agua en un tiempo dado, perteneciese a un brazal diferente, el interesado o interesados en las traslaciones, darán aviso por escrito al Sindicato, cuidando el acequero de distribuir convenientemente el tiempo en los dos brazaes que han sufrido las variaciones.

ARTÍCULO 14

El dueño de un predio cerrado o cercado por donde pase una acequia o brazal de este Riego, dejará las correspondientes aberturas, puertas o boquetes para el servicio de inspeccionar, limpiar o monda. Este servicio lo efectuará el Sindicato o empleados a sus órdenes, y en su caso el acequero, dando aviso anticipado al dueño, arrendatario o encargado del predio de que se trate.

ARTÍCULO 15

El dueño de un predio por el que atraviase una acequia o brazal de este Riego, podrá variar su curso, construir puentes y cubrir aquellos en determinados trayectos, previo aviso al Sindicato,

— 7 —

quien lo autorizará a condición de que las variaciones que se hagan, no perjudiquen a tercero y las obras reúnan la solidez necesaria y de manera que no se amengüen las dimensiones del acueducto, ni den lugar a filtraciones o entorpecimientos en el curso del agua, siendo de cuenta del dueño la reconstrucción o reparaciones que el Sindicato considere precisas.

ARTÍCULO 16

El régimen y aprovechamiento de las aguas del Riego Mayor de la Huerta y la aplicación de estas Ordenanzas, así como el cumplimiento de las luntas generales de Regantes, estarán a cargo de un Sindicato y de un Jurado, cuyos individuos así como los empleados de su dependencia, serán elegidos en el tiempo y forma que se establece en las mismas.

— 24 —

Don Agustín Calabuig Vañó, secretario del Riego Mayor de la Huerta de Bocairent, de que es Presidente D. Martín M. Calabuig

CERTIFICO: que aprobado el anterior Reglamento de esta Comunidad en Junta General de interesados celebrada en el día de hoy, teniendo presente lo dispuesto en la R. O. del Ministerio de Fomento fecha 6 de Junio de 1885, por la que, dando el carácter de privadas a las aguas de este Riego, se declara no tener intervención alguna la Administración, se acordó ponerlas desde luego en vigor.

Bocairent 16 de Mayo de 1909.

V.º B.º

El Presidente,

Martín M. Calabuig

El Secretario,

Agustín Calabuig

Lo poco que queda del molino nuevo o del Cipreret, construcción por donde va la acequia que conducía el agua al CUP. Con un arco de medio punto. Fotos año 1981.

Parte superior del "Pont de la Noguereta, el Pas de l'Aigua". (6) En la actualidad se utiliza como acueducto, en 1991 (Uno de los brazaes pasa por este puente, en hoja aparte más datos). El 9-8-1998.

Debido a la importancia histórica de este puente, creo conveniente añadir a este trabajo del Riego de la Huerta, un artículo que en su día publicó D. Francisco Vañó Silvestres, Cronista Oficial de Bocairent. Resumido dice así:

PUENTE 3:

Puente sobre el barranco de *Canyaret*

El puente sobre el barranco de *Canyaret*, conocido también como *pont de la Noguereta*, el *Pas de l'Aigua*⁶, es una antigua construcción de cantería, de características semejantes en todo a las otras dos ya descritas. De los tres puentes, el de *Canyaret* es el peor conservado, ya que parece haber perdido buena parte de las caras externas, incluso parte de la bóveda, donde se observa claramente una refacción, perdiendo amplitud; se encuentra muy afectado por la erosión y cubierto por concreciones calcáreas, originadas por las fugas de agua de la acequia superpuesta.

Por lo poco que se puede observar de su factura, en el estado en que se encuentra—sería preciso realizar una buena limpieza de vegetación y una cuidadosa extracción de las concreciones—, debe ser muy parecido al del barranco de la Frontera, ya que las dimensiones tanto de luz —aproximadamente 4,40 m,— como de amplitud —2,60 m— son coincidentes con aquella construcción. En las partes mejor conservadas, básicamente los estribos y sectores bajos del intradós, los bloques o sillares y su disposición son muy similares al de la Frontera.

Igualmente presenta una imposta volada en ambos lados del intradós, ésta más gruesa o de mayor altura que en los casos anteriores—25 cm—, por encima de la cual solamente se llega a ver uno de los al menos 5 mechinales que debe tener, ocultos bajo de la capa de concreciones calcáreas. También presenta rebaje o leve retranqueo vertical del paramento —15 cm— en la parte central de la construcción, al menos en el lado sur. El largo total de la obra original de cantería, incluyendo estribos y arco, debería aproximarse a los 8 m.

Se halla situado en el «Barranc del Alqueria», a unos 100 metros al norte de la «Bassa del Horta», la cual se halla a poniente de la «Alqueria Nova», y sirve para conducir el agua del «Reg del Horta», cruzando dicho barranco de poniente a levante

6 El barranco recibe también el nombre de *l'Horta*. Aparece un *pont de la Noguera* en unos *afrontaments* del año 1518, que se acomoda bien con la situación de este puente, ya que se encuentra *in orta dicte ville...* y *afronta ...cum via qua tenditur al molí de la Font*. —Arxiu Municipal d'Ontinyent, Fons notarial, Sign. N-15, Pere Calatayud—. (Agradecemos al archivero de Ontinyent don Vicent Terol, el habernos facilitado estos datos así como otras búsquedas infructuosas en esta dirección).

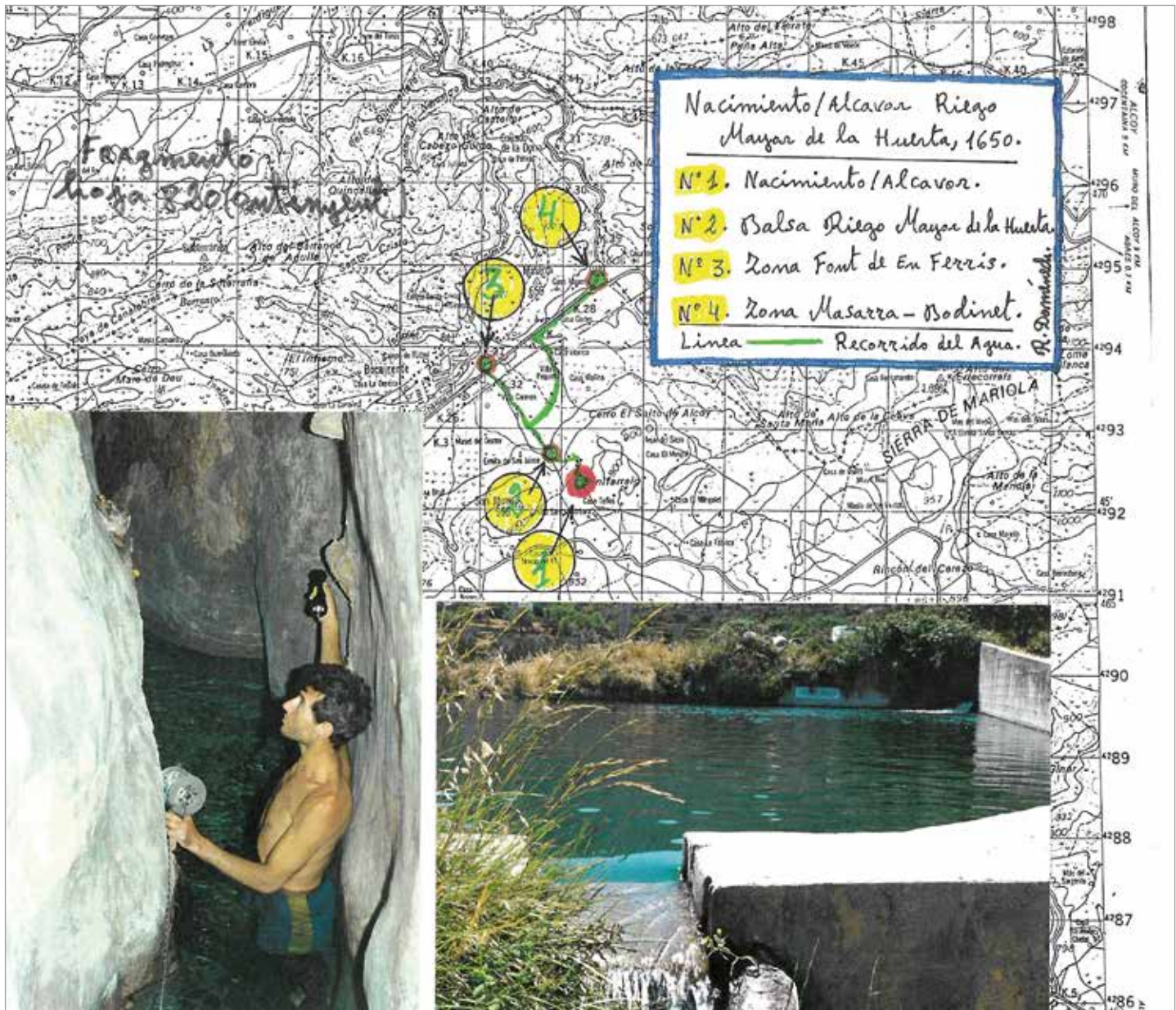
Texto extraído del artículo "Bocairent, los 5 puentes antiguos", de F. Vañó Silvestre. 1988 (Revista *Almaig Ontinyent*)

<<
1981. Bocairent, parte superior y paso junto a la acequia por el Puente/Acueducto, conocido también como "Pont de la noguereta, el pas de l'Aigua, Barranquet del Canyaret".

>>
Puente/Acueducto conocido como de la Noguereta, "el pas de l'Aigua". En el año 1981.

Creo que con todo lo expuesto en los dos trabajos dedicados al Alcabor y riego mayor de la Huerta, se ha podido comprobar la importancia que tiene dicho riego para Bocairent y para los que utilizan sus aguas. Espero que se mantenga durante muchos años más.

Rafael Doménech Domínguez.

Miembro de la Asociación Cultural Aculliber. Lleó Ibéric de Bocairent.

Fotos del autor

Planos: R. Ballester

BIBLIOGRAFIA

- "La propietat de l'aigua al Bocairent Modern. Enriquets i desposseïts." Por Tomás V. Pérez Medina. Revista *Alba* n° 15 any 2002. Ontinyent (Datos resumidos).
- Como dato curioso añadiré lo siguiente: En el año 1931 en Bocairent había el siguiente número de hanegadas cultivadas: de Secano 40.000, de Regadío 12.000. Tipo medio de jornales del campo en pesetas: 4'50. En el año 1931 Bocairent tenía 3.573 habitantes. El precio medio de los principales artículos de subsistencia en Bocairent era: Pan, 0'65. Vino (litro) 0'30. Aceite (litro) 2'. Tocino cerdo (kilo) 2'. Carne cordero (kilo) 3'80. Huevos (docena) 3'. Patatas (arroba) 1'95. Bocairent, kilómetros cuadrados: 97'335. La Provincia de Valencia en 1931. Por Rafael Benavent. Ontinyent, Revista *Almaig* 2016.
- Juan Castelló. Archivo personal.

MARGALIDA JOANES,

UNA MESTRA PINTORA OBLIDADA

1. UNA ALTRA PROTAGONISTA ABSENT DE LA HISTÒRIA

Com vaig escriure en 2013 en el meu article sobre *"Tres dones bocairentines no tradicionals"*, publicat al programa de festes de Sant Blai d'aquell any, la societat actual ha viscut un canvi radical del paper de la dona, absent o amagada entre bastidors fins al segle XX. La dona es limitava a l'àmbit domèstic i era menor d'edat sempre vivint a l'ombra del pare, del marit, dels germans o fills. Si no, només li quedava el convent o la prostitució.

En tots els camps de la vida i la cultura, artística i científica, la dona quedava relegada a un segon pla, la major part de les vegades, en l'anonimat.

En especial durant els segles XVI i XVII a Espanya, les teories de la religió i les lleis varen gestar una tradició de misogínia sobre el paper de la dona, la qual es considerava inferior a l'home. Per exemple Fra Luis de León en *La perfecta casada* ens retrata una dona submissa, obedient, modesta, decorosa, que ha de seguir el model de Maria, la mare de Jesús. El Concili de Trento (1545-1563) reafirmarà aquestes idees tant per a la dona fadrina com per a la casada. A més estava el tema de l'honra i l'honor que sempre significaven control sexual de les dones de la pròpia família. Les dones havien d'estar subjectes als homes de la família.

Margalida Macip Comes (Joanes), va néixer a València c. 1.550 i va morir també a València a 17-2-1613. Era filla del gran pintor valencià renaixentista Joan de Joanes (València c. 1.510 - Bocairent 21-12-1579), el més influent del Renaixement espanyol, només superat pel Greco, ja d'una altra generació. Margalida va néixer al barri del Carme, on havien tingut el seu avi, el pintor Vicent Macip Joanes, i el seu pare, el taller al carrer de la Caldereria, actual carrer Baix.

Moltes de les filles de pintors solien aprendre a pintar en el taller dels seus pares en els segles XVI-XVII, als quals ajudaven en les seves obres i aprenien els coneixements tècnics imprescindibles per a l'activitat artística. Però, a diferència dels germans, que, després de molts anys d'aprenentatge i un examen públic arribaven a aconseguir el títol de mestre pintor (havien de tenir 25 anys, és a dir, ser majors d'edat segons les lleis valencianes), les dones mai

no eixien de l'anonimat ni firmaven ni podien agremiar-se. Quan els pares es retiraven o morien, el taller passava al fill (a Itàlia trobem les primeres dones que firmen com Sofonisba Anguissola (Cremona 1535-Palerm 1625) i Lavinia Fontana (Bolonya 1552-Roma 1614).

Així va ser el que va succeir a Margalida Joanes, i, tal vegada també a la seua germana Dorotea (València c.1545-València 17-1-1609). La tradició oral, a més d'uns versos del poeta contemporani i amic de Joan de Joanes, Cristòfol de Virués, assenyalen Margalida com a destacada *"en ingenio y pintura"*. De Dorotea només diu que destaca *"en discreción y gracia"*.

El taller dels Joanes va agrupar diverses generacions: l'avi, Vicent Macip, el mestre Joan de Joanes i el seu fill Vicent Macip Comes (Joanes). També varen participar les dues filles de Joan de Joanes, Dorotea i Margalida.

Quan Joan de Joanes arribà a Bocairent per pintar el retaule de l'altar major de la parròquia a l'agost de 1578, és ja un home gran i famós. Venen també la seva dona, Jerònima Comes, i els tres fills. Té quasi setanta anys i necessita més que mai l'ajuda dels fills, Dorotea, Margalida i Vicent (València c. 1555 - València c.1623). El fill és menor d'edat.

Bocairent es trobava en el cim del seu esplendor cultural, econòmic i social. Els bocairentins volien un retaule renaixentista pintat per Joan de Joanes, que en la comarca era famós i admirat pel retaule que havia pintat a Font de la Figuera uns anys arrere.

Miquel Ferre, justícia de Bocairent, i els jurats Andreu Calatayud, Joan Calatayud i Cosme Candela i els fabricuers, Pere Castelló i Gabriel Juan Porcar, varen encarregar a Josep Esteve, imatger de València, un gran retaule de fusta el 1572. El 15 de setembre d'aquest any firmen el contracte davant del notari Roc Eiximeno. El preu era de 290 lliures. Tal com s'especificava, havia de tindre 41x 25 pams. La decoració havia de ser *"a lo romano"* (renaixentista) i fer catorze escultures de *"bulto"*, dels dotze apòstols a més de les de Sant Roc i Sant Sebastià.

El pintor elegit per pintar les taules i daurar el retaule fou el cèlebre mestre Joan de Joanes. El fill, Vicent Joanes es va desplaçar a Bocairent i va firmar el contracte en represen-

tació de son pare, el 6 de juliol de 1578, per pintar i daurar el dit retaule, tot i ser menor d'edat segons la legislació valenciana, que, com hem vist, fixava la majoria d'edat als 25 anys. Les germanes, majors que ell, no comptaven. En el contracte constava que Joan de Joanes havia de residir durant tres anys, mentre pintava el retaule, a Bocairent amb la seva família i dedicar-se només a aquesta obra. El preu a pagar eren 1.500 lliures (30.000 sous), una xifra desorbitant per a l'època. Havia de pintar dos taules amb històries de la Passió de Crist, un Déu Pare en el frontispici de la punta, unes testes de verges en els medallons damunt les escultures dels apòstols, i en els quatre pedestals i polseres, sants, doctors o evangelistes. A més al costat del Crucifix que hi havia a la punta superior, hi havien de ser representades les figures de Maria, Sant Joan i la Magdalena. També en la porta del sagrari havia de fer un Salvador, i als compartiments dels costats, uns angelets encensant (turiferaris) o amb les mans plegades.

El fill, Vicent Macip Comes Joanes, no pareix estar molt valorat com a pintor perquè en el contracte s'especifica que si el pare mor sense acabar l'obra, ell haurà de tornar les 1.500 lliures.

Joan de Joanes es va traslladar a Bocairent, segurament en agost de 1578 amb tota la família, com ja he dit. Degueren residir, tal vegada provisionalment, en la casa de Cristòfol Llorens, notari amic de Joanes i també pintor influït per ell. Després, habitaria una de les dos cases de l'abadia. Comença a pintar el retaule amb l'ajuda dels fills, sobretot de Margalida, que és la que millor pintava. Però cau sobtadament malalt, segurament de pulmonia o pneumònia. És un any de molt de fred i pluja en el poble. Es diu que va pujar al Sant Crist a visitar les beates emparedades i s'hi va refredar. El 20 de desembre fa testament davant del notari Cristòfol Llorens. Deixa a parts iguals el seu patrimoni entre la dona i els tres fills. També demana ser enterrat a la capella de Les Ànimes de l'església de la Santa Creu de València. Com a testimonis de la publicació del testament varen actuar Pere Castelló, pare, i Magí Mengual, criat del dit testador, els dos residents a Bocairent.

Va morir el dia següent, 21 de desembre. Degut al mal temps, no van poder traslladar-lo a València i va ser soterrat a la tomba familiar del justícia Miquel Ferre, a la primera capella de la part de l'epístola. Allà va romandre fins novembre de 1581 que el varen portar a València i el van soterrar a la dita capella de les Ànimes el 10 de novembre de 1581 (actualment està en la Capella dels Reis del Convent de Sant Domènec, on va ser traslladat el 6 de març de 1850, al ser enderrocada l'església de la Santa Creu).

El retaule de Bocairent, per tant, estava començat, però quedaven moltes taules per pintar o finalitzar. A Bocairent varen quedar la mare i els tres fills. Ells el varen acabar, un total de 28 taules, malgrat les reticències.

Els estudis realitzats per investigadors, com Elias Tormo, a l'arxiu de Bocairent proven la participació de Vicent Ma-

cip, però res diuen de les germanes, seguint els costums de l'època, en què les dones pintores no comptaven, malgrat que foren millors que els homes pintors.

En agost de 1580 la família segueix a Bocairent. El 25 d'aquell mes, la vídua i les dos filles confereixen plens poders a Vicent, el fill i germà, per actuar en el seu nom per a que els paguen el dit retaule, per tant Vicent encara no deu tenir els 25 anys. Hi havia diferències entre la família de Joanes i el justícia i jurats de Bocairent.

Queda documentat a l'arxiu parroquial de Bocairent que a finals d'agost de 1582 (el dia 21) se li paga a la dona i als fills, que encara viuen al poble, ja que tots tres es declaren residents a la vila, una part de l'import del retaule, 870 lliures valencianes (després de la taxació que feren Fra Nicolàs Borràs i Miquel Juan Pastor, dos deixebles de Joanes) del daurat i les pintures, davant del notari Vicent Candela, a Bocairent. Quedaven per pagar 250 lliures que el Consell de Bocairent es compromet a pagar prompte, cosa que no va fer fins el 14-5-1594 quan el notari Cristòfol Llorens autoritzà l'escriptura de cancel·lació del pagament de l'obra.

2. MARGALIDA, MESTRA PINTORA

La meua hipòtesi és que les autoritats de Bocairent, municipals i eclesiàstiques, varen confiar en la mestria de Margalida per acabar el retaule, però no en la del seu germà Vicent. Queda constància de diverses taules del gran retaule de Bocairent, que actualment estan a diferents museus i col·leccions. Segons Fernando Benito Doménech queden unes 17 taules:

1. Déu Pare i Esperit Sant a Bocairent. Taula de 25 x 128. Frontó triangular. Semblant al que està al Museu de Belles Arts de València. Benito creu que és l'única taula del retaule pintada per Joan de Joanes. Està en la part superior del retaule del Pare Etern i la Visitació, que està a la part de l'Evangeli.

Totes les altres taules, Benito defensa que varen ser pintades pel fill Vicent Comes Joanes, a excepció de Sant Agustí, que pensa que potser també és de Joan de Joanes. La meua opinió és que les varen pintar Margalida, Dorotea i Vicent.

2. L'Oració de l'Hort, Museu del Prado (en dipòsit al Museu de Lugo). Taula de 116 x 98.

L'oració de l'hort pareix, en part, inspirada en la de Font de la Figuera o la de Sant Esteve de València que va pintar Joan de Joanes, però amb trets diferenciats i personals. Tant Jesucrist com les santes dones són diferents als models de Joan de Joanes, pintades amb trets molt més emotius i patètics: ulls entretancats, llavis mig oberts, etc. Quant a la tècnica, hi destaquen els color vius i les figures ben dibuixades.

Tormo l'atribueix a Vicent Comes Joanes. És possible que siga obra de Margalida amb ajuda dels germans. Albí l'atribueix a Vicent Comes Joanes.

3. El Descendiment, al Museu del Prado. Taula de 110 x 98.

Tormo i Albí l'atribueixen a Vicent, però jo crec que l'autora és, sobretot, Margalida. Es caracteritza per una gran expressivitat dramàtica, més manierista i melodramàtica que la pintura del pare i del germà. Té influència rafaellesca en la construcció del quadre i l'agrupament de les figures. També té una certa influència de Miguel Ángel i el manierisme romà, en especial la figura de Crist, atlètica, massissa. També té influència de Sebastià del Piombo.

4. L'Anunciació, que està al Palau Real, a Madrid. Taula de 120 x 101.5. Ha estat atribuïda a Vicent Macip sènior, per Ruiz d'Alarcón el 1968; a Joan de Joanes el 1999 per Martínez Cuesta i Fernando Doménech Benito l'atribueix a Vicent Comes Joanes, perquè té el mateix estil que les dos anteriors. Per tant, pot ser obra de Margalida, ajudada pels germans.

5. El Naixement (Adoració dels pastors), també al Palau Real de Madrid. Taula de 119.5 x 101. Inspirada en "L'Adoració dels pastors" de Joan de Joanes, del retaule de Sant Nicolau de València. Té trets d'estil semblant a les anteriors. Per tant, de nou es pot dir que és obra de Margalida amb ajuda dels germans.

6. Salvador Eucarístic, que era la porta del sagrari i està al Museu de Budapest. Taula de 100 x 63. Molt semblant al de la Catedral de València. Com els anteriors, es pot atribuir a Margalida i els germans.

Totes les taules que venen a continuació es poden atribuir a Margalida i els seus germans. Seria molt difícil discernir l'estil de cada un.

7. El Calvari, taula que estava a l'àtic del retaule. Està en la Col·lecció del Duc de Monteleagre. De 171 x 132. Davant del quadre devia haver una creu de fusta de xiprer amb l'escultura de Crist Crucificat, tal com s'especificava al contracte de 1572 de l'escultor Josep Esteve que havia de fer la fusteria del retaule.

8. La Resurrecció, al Palau de San Idelfonso en la Granja de Segovia. Taula de 119.5 x 101.5. Inspirat en el Retaule de Font de la Figuera. Martínez Cuesta l'atribueix a Vicent Comes Joanes.

9. Ascensió. Es troba en una col·lecció privada de Madrid. Taula de 118 x 101.

10. Pentecostès. Es troba en la col·lecció de la Bob Jones University en Greenville, Estats Units. De 118 x 101. Inspirat en "Pentecostès" de Joan de Joanes de l'Església de la Companyia de Jesús de València, que està al Museu de Belles Arts de València.

11. Dormició de Maria, a la Gemäldegalerie de Dresden (Alemanya). Taula de 120 x 127. Albi i Fernando Benito l'atribueixen a Vicent Comes Joanes.

12. Àngel Custodi, propietat particular. Taula de 133 x 43.

13. Sant Mateu, propietat particular. Taula de 133 x 43.

14. Sant Marc . Taula de 133 x 43. Propietat particular.

15. Sant Joan Baptista. Taula de 133 x 43? Desapareguda

16, 17, 18, 19 "Pares de l'església": Sant Gregori, Sant Ambrós, Sant Jeroni, desapareguts, i Sant Agustí, que pertany a una col·lecció privada de Madrid. Fernando Benito Doménech creu que és obra de Joan de Joanes. Taules de 107.5 x 59.2 cadascuna.

20, 21. Àngels turiferaris, del Museu del Prado, (en dipòsit al Museu de Lugo o el de Alaba). 89 x 120 cadascú.

Benito no inclou aquestes dues darreres taules en el Retaule de Bocairent, però Albi considerava que estaven als costats del Salvador Eucarístic, que tancava el sagrari. Al contracte que signa Joan de Joanes, apartat IV, consta *"Ittem, és pactat e concordat entre dits parts, que lo dit Vicent Joannes, pintor, major de dies, pintarà al oli y perfectament, segons se pertany, y ell acostuma pintar, en la porta de dit retaule una imatge de un Christo de mig en amunt ab la hòstia en la una mà; y la altra ab lo càlzer, o com millor podrà estar, y en certs compartiments, que als costats, uns angelets o encesant o ab les mans plegades"*

Les dues taules que representen dos àngels encensant i que varen servir de portes d'un sagrari estan pintades per les mateixes mans. Tant Albi com Francisco Vañó creuen que eren del retaule de Bocairent. Un dels àngels segueix el mateix model del Sant Joan de la taula de la Pietat, trets fisonòmics, angle en escorç, intensitat expressiva. L'altre és més serè i semblant als models joanescos. No obstant, són taules massa grans. Possiblement hi havia dos taules semblants, però més petites que estan en parador desconegut.

També s'han perdut o estan en parador desconegut:

22. Adoració dels mags. Taula que devia ser de 118 x 101

23.24.25.26, Tondos amb els busts de les Santes Verges.

27. Sant Joan Evangelista. De 133 x 43?

28. Sant Lucas, de 133 x 43?

Aquestes obres varen arribar al museu del Prado el 1819, quan es crea aquest museu, perquè el batlle Francesc Belda i Pla, més tard anomenat baró de Casanova, les va fer arribar a Carles IV a inicis del XIX (1801-2), perquè el retaule, que estava en mal estat degut al terratrèmol de Montesa, havia estat desmuntat. Vicente López, pintor de cambra i assessor de Carlos IV, que les atribuïa a Joan de Joanes, havia aconsellat al monarca la seva adquisició pel Palau d'Aranjuez.

Durant la Guerra de la Independència moltes de les taules del retaule de Bocairent varen ser espoliades o venudes. Per això actualment estan en diversos indrets, fora i dins d'Espanya i algunes han desaparegut o estan en llocs desconeguts.

D'acord amb les indicacions de Fernando Doménech Benito aquesta devia ser l'estructura del retaule:

- **El Sant Sopar** del Museu de Belles Arts de València que Albi atribueix a Vicent Comes Joanes i Fernando Benito Doménech a Joan de Joanes.
- Etc.

Trobarem grans diferències respecte els anteriors:

- manca d'originalitat.
- ordenació circular entorn al motiu central (molt típica de l'avi i el pare) molt exagerada.
- repeteix gests i cares de les obres de son pare.
- més proper als models i tècniques de son pare.
- excessiu academicisme italianitzant.
- solucions barroquitzants i artificioses.
- no aconsegueix donar-los moviment ni dramatisme.
- molta artificiositat dels valors expressius.
- etc.

Totes aquestes observacions reforcen la meua hipòtesi que l'autora principal va ser Margalida i el seu germà Vicent i la seua germana Dorotea serien només col·laboradors.

Si comparem aquestes obres amb les de Vicent Macip Comes (Joanes):

- **Els retrats dels Arquebisbes de València** a la Catedral: Retrat del arquebisbe Joan de Ribera
- **Assumpció** del Museu de Belles Arts de València, segons Albi, però que Fernando Doménech considera de Joan de Joanes.

També queden a Bocairent dos retaules petits, situats a la dreta i esquerra del presbiteri: **El de la Immaculada, i el del Pare Etern**, que quasi en la seua totalitat són obra de Margalida i Dorotea, segons l'opinió tradicional. Varen ser trobades i restaurades per ordre dels rectors Francisco José Belda (1890) i Joaquim Miralles Silvestre (1892), germà del meu besavi Josep Maria Miralles Silvestre.

El de la Immaculada, que està a la part de l'Epístola, degué ser pintat sobre 1580-82. Fernando Benito l'atribueix a Vicent Comes Joanes. La Immaculada i les altres taules creu que són de Vicent amb la col·laboració de Magí Mengual, criat de Joanes, testimoni en el seu testament, més que de Margalida i Dorotea. La tradició popular diu que són obra de Margalida i Dorotea.

El **retaula del Pare Etern** està al costat de l'Evangeli.

Segons el sentir popular tradicional bocairentí són obra de Margalida i Dorotea, però Fernando Benito Doménech defensa que el frontó triangular que remata el retaula (taula de 25 x 128) és obra de Joan de Joanes, i pertanyia al gran retaula de l'altar major, i totes les altres taules són obra de Cristòfol Llorens, que devien pertànyer a un antic retaula i que els rectors citats més amunt varen refer.

Abans de 1585 degué tornar tota la família a la casa taller del carrer Caldereria de València. Allí Vicent, que ja tenia 25 anys, i per tant era major d'edat, es va convertir en el

mestre pintor del taller Joanes, i les seues germanes, en especial Margalida, seguirien pintant, però no firmant les seues obres.

Sabem que a 1585 ja està la família residint a València perquè Vicent, el 20 de maig d'aquest any, comença a pintar dos dels retrats dels arquebisbes de València, Francisco de Navarra i Acisclo Moya de Contreras. En aquella data consta en el Llibre d'obres de la catedral que li donen 20 lliures a compte.

En els anys 1588 - 1589 Vicent Macip fa referència al retaula de Bocairent quan reclama el restant pagament.

Quant a Margalida, que segueix pintant de forma anònima al taller del germà, no trobem més dades fins l'acta de defunció a l'església de la Santa Creu de València, el 17 de febrer de 1613, on es diu que era fadrina. La seua germana Dorotea havia mort uns anys abans, el 17 de gener de 1609 i era fadrina també.

Cristòfol de Virués (1550-1614), poeta contemporani de Joan de Joanes, resident en València, escriu un sonet que canta la seua fama i la seua mort. En la darrera estrofa fa referència als tres fills del pintor que continuen la seua labor artística:

*"En pincel y colores, Juan Vicente
En ingenio y pintura, Margarita
En discreción y gracia, Dorotea"*

Vicente Vitoria (1650-1709), el primer biògraf de Joan de Joanes, donava per segur la participació de les dues filles en els treballs del taller familiar. També les citava Gregori Mayans en el seu manuscrit *El arte de pintar*, discurs pronunciat a l'Acadèmia de Belles Arts el 1776 i publicat a 1777, un any després de la seua mort.

Antonio Ponz, en la seua obra *Viaje de España*, en el tom IV, el 1774, ens diu que a València sempre s'havia defensat que el **Retaula de les Ànimes**, que estava a la capella d'aquest nom a l'església de la Santa Creu de València, on soterraren a Joan de Joanes, havia estat pintat per Margalida. Actualment aquest retaula està a l'església del Carme, on està enclavada la parròquia de la Santa Creu.

El Baró d'Alcalalí afegeix que Margalida i Dorotea varen participar en el retaula de Bocairent i el retaula de les Ànimes de la parròquia de la Santa Creu de València.

José Albi, en *Juan de Joanes y su círculo artístico* (tom 2, pàg.465) de 1979 ens diu que el Retaula de les Ànimes pertany al cercle de Joan de Joanes, que porta les característiques dels Macip. Diu que no pot ser del tercer Macip, perquè té una major vinculació personal amb Joanes, a la vegada que uns trets propis i diferents als del pare, més melodramàtics, barroquitzants, amb més dinamisme i clarobscur, a més, és menys rafaelesc. Això amplia les possibilitats que fora pintat per Margalida.

També Albi ens diu a la mateixa obra (tom. II, pag. 466) que **El Salvador** de la Col·lecció John Ford de Londres, pot ser obra de la mateixa mà. Albi li l'atribueix perquè, al

comparar-lo amb el Salvador del Retaule de les Ànimes de l'església del Carme, ens diu que la tipologia és la mateixa i molts petits detalls anatòmics i de postura també. La tipologia deriva dels salvadors rossos de Joan de Joanes, però té moltes diferències: accentuació de l'agitació corporal, més barroquitzant, més expressiu, etc.

En aquest retaula trobem una vivesa expressiva, una sensació de forta vida interior, una accentuació mística, un cert amanerament, que no són propis de Joan de Joanes, ni del seu fill, sinó més bé de la filla.

Hernández Guardiola en la seua obra *Los manieristas. Los juanescos* creu en la condició de pintora de Margalida i les atribucions amb reserves d'algunes obres com el Retaule de les Ànimes de l'església del Carme.

Borja Franco Llopis en "La pintura valenciana entre 1550 y 1609. Cristología y adoctrinamiento morisco" (*Historia del Arte valenciano IV*) ens diu que Margalida i Dorotea es varen dedicar a la pintura devocional i varen participar en els encàrrecs del seu pare, com el darrer retaula de Bocairant, que haurien acabat amb el seu germà.

Pilar Muñoz López en "Mujeres españolas en las artes plásticas" (*Arte, Individuo y Sociedad*, vol.21 pg. 73-78), recull una cita d'un article de Mossèn Francisco Vañó del programa de festes de Sant Blai de 1979, que parla de l'opinió tradicional sobre el fet que les taules del retaula de Bocairant varen ser finalitzades per Margalida i Dorotea.

En canvi Fernando Benito atribueix el Retaule de les Ànimes a Juan de Sarinyena, fent la hipòtesi, no documentada, que Margalida li'l va encarregar a la mort de la seua germana Dorotea.

Joan de Sarinyena (Saragossa c.1545 - València 1619) va introduir un nou llenguatge naturalista, molt diferent a l'idealitzant i manierista del Joanes, com podem comprovar en aquesta taula de Sant Joan Baptista del Museu de Belles Arts de València.

També s'atribueix a Margalida, el **Tríptic del Calvari** que està al Museu de Belles Arts de València (253 - 55 del Catàleg de Tormo, que també l'atribueix a ella.) No obstant Albi l'atribueix a l'avi, a Vicent Macip. (vol.II p.469). Fernando Benito Doménech a Joan de Joanes.

Pel que fa a La Dormició de Maria de la Pinacoteca de Dresden, Albi defensa que és una obra de l'artista que va fer L'oració del hort i El Descendiment del retaula de Bocairant. Ell l'atribueix a Vicent Macip Joanes, perquè considera que el principal autor del retaula de Bocairant és el fill de Joan de Joanes. No obstant com jo atribuïsc aquelles dues taules a Margalida Macip Joanes, crec que també ella va ser l'autora de La Dormició, per la semblança dels trets dels personatges, en especial la Verge Maria, com els rostres i els gests dels altres personatges.

3. CONCLUSIONS

Segurament hi haurà altres obres que convindria que les investigacions tragueren a la llum per acabar d'aclarir qui és el verdader autor o autora de les obres esmentades.

A partir de l'estudi intensiu que fa Albi en 1979, altres investigadors han estudiat i escrit sobre Joan de Joanes. Destaquen les aportacions de Fernando Doménech Benito i el seu equip, que varen donar lloc a dos exposicions en 2000 sobre Joan de Joanes. Són molt interessants els dos catàlegs Joan de Joanes, un maestro del Renacimiento i Joan de Joanes, una nueva visión del artista y su obra en els quals Benito exposa totes les seues investigacions i les del seu equip.

Els professors Albert Ferrer i Estefania Ferrer han publicat el 2019 un nou llibre sobre Joan de Joanes en què recullen deu anys d'investigacions. Moltes de les seues conclusions difereixen de les d'Albi i Doménech.

Crec que s'ha de seguir investigant per arribar a conclusions segures sobre les diferents taules atribuïdes a Joan de Joanes, a son pare Vicent Macip, al seus fills,

en especial a Margalida i Dorotea que, per ser dones, han estat amagades, desvirtuades i menyspreades.

En Bocairent, com a ratificació de la creença del poble en el seu treball pictòric, han dedicat un carrer a les germanes pintores Margarida i Dorotea Comes Joanes.

Francisca Vañó Piedra

AGRAÏMENTS:

a Josefa Sempere Doménech, Blas Silvestre Belda, José Maria Ribera Puchol i Juan Antonio Piedra per la seua col·laboració.

BIBLIOGRAFIA

- ALBI, José, Juan de Joanes y su círculo artístico, Alfonso el Magnánimo, Valencia, 1979
- ALCAHALÍ, Baron, Diccionario Biográfico de Artistas valencianos, Valencia, 1897
- ARQUES JOVER, Agustín, Colección de pintores y escultores desconocidos sacados de instrumentos antiguos, Caixa d'Estalvis d'Alacant i Murcia, Alcoi, 1982, p. 116
- BARREGODA, Buenaventura, "Vicente Vitoria (1650-1709) primer historiador de Juan de Juanes", Rev. Locus Amenus, 1, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995
- BENITO DOMENECH, Fernando, Joan de Joanes, una nueva visión del artista y su obra, Generalitat valenciana, octubre de 2000, catàleg.
- BENITO DOMENECH, Fernando, Joan de Joanes, un maestro del Renacimiento, Fundació Santander-Central Hispano, Generalitat valenciana, Gener de 2000
- BENITO DOMENECH, Fernando, Cinco siglos de pintura valenciana. Obras del Museo de Bellas Artes de Valencia, Museo de Bellas Artes de València- Fundación Central Hispano, Madrid, 1996
- CASO, Angeles, Las olvidadas. Una historia de mujeres creadoras, Planeta, Barcelona, 2005
- CASO, Angeles, Grandes Maestras, Libros de la Letra Azul, Oviedo, 2017
- CHADWICK, Whiney, Mujer, Arte y sociedad, Ediciones Destino, Barcelona, 1992
- FALOMIR FAUS, Miguel, "La construcción de un mito, fortuna crítica de Juan de Juanes, en los siglos XVI-XVII" "Espacio, Tiempo y Forma, Madrid, 1999, p. 123-150
- FERRER ORTS, Albert i FERRER DEL RÍO, Estefania, Joan de Joanes en su contexto, Silex ediciones, Madrid, 2019
- FRANCO LLOPIS, Borja, La pintura valenciana entre 1550 y 1609. Cristología y adoctrinamiento morisco, Universitat de Lleida, 2008
- GREER, Germaine, La carrera de obstáculos. Vida y obra de pintoras antes de 1950, Ed. Bercimuel, Madrid, 2005
- IGUAL UBEDA, Antonio, Juan de Juanes, Ediciones Selectas, Barcelona, 1943
- HERNANDEZ GUARDIOLA, Lorenzo, "Los manieristas. Los juanescos.", Historia del Arte valenciano, IV. Del manierismo al Arte Moderno, Consorci d'editors valencians, 1989, p. 91-100
- HERNANDEZ GUARDIOLA, Lorenzo, De pintura valenciana (1400-1600). Estructura y documentos. Institut Alicantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 2006
- IBIZA i OSCA, Vicent, "Mujer y arte de los siglos XVI al XIX. Aproximaciones valencianas" Archivo del Arte valenciano, nº 85, 2004, pg. 57-68 Ediciones Cátedra, Madrid, 2003
- MAYAYO, Patricia, Historias de mujeres, historias del arte, Ed. Cátedra, Madrid, 2018
- MAYANS Y SISCAR, Gregorio, Arte de pintar, 1776/ Catedra, Madrid, 1996, pg. 150
- MESTRE, Pepa i PEREZ - MARTIN, Mariangels, "Margarita i Dorotea pintoras", Programa de festes de sant Blai, Bocairent, 2015
- MUÑOZ LOPEZ, Pilar, Mujeres españolas en las artes Plásticas, Ed. Síntesis, Madrid, 2003
- SANFELIU GIMENO, Llum, Diccionari biogràfic de Dones, en www.dbd.cat, Xarxa Vives d'Universitats
- SEMPERE DOMENECH, Josefa, Joanes, Programa de festes de Sant Blai, Bocairent, 2004
- SEMPERE DOMENECH, Josefa, El retablo de Joan de Joanes y el Palacio Real de Madrid, Bocairent, 2008
- VAÑÓ, Francisco El desaparecido Retablo del Altar mayor", Programa de festes de Sant Blai, Bocairent, 1965
- VILANOVA, "Catalogo de las obras de Juan de Juanes", Valencia, 1893